

NORDISKA KULTUR-
LANDSKAPSFÖRBUNDET

LOMMEN

49

VÅR
2013

Indhold:

- 2 Lomme-kimære
- 2 Nyt fra forbundet
- 3 Mulens marker i langt perspektiv
- 6 God klimasamvittighed med kød
- 8 Græskalv kan give bedre natur
- 10 Red naturen og tjen kassen
- 13 Næbbets marker
- 14 Känner du Broder Varg?
- 22 Akta dig för spyflugan!
- 24 Då / nu i Mulens marker
- 26 Vikingernes skov
- 30 Yxfällning av ek i Äskhults by
- 34 Äskhult i gamle lommer
- 35 Anmeldelse: Stenminnen
- 38 Mimes brønn
- 39 Kyttland
- 41 Medvindsbrænding som pleje
- 46 Ångsdagboken
- 48 Anmeldelse: Ömse sidor om vägen
- 49 Postmoderne kulturlandskabssyn
- 52 Havebesøg i Øresundsregionen
- 55 Årsmøde i Vestjylland august 2013

LOMMEN VÅR 2013

Medlemsblad for Nordisk KulturlandskabsForbund

Redaktion: Bjørn Petersen

Layout: Lea Stroh

redlommen@gmail.com

www.n-kf.org

Tryk: Greif, Estland

ISSN 1102-6553

Lomme kimære

Nr 49 var besluttet som et temanummer om genetiske ressurser hos husdyr. Især gamle landracer og deres effekter på landskapet.

Tilfældet (skribenterne) ville noget andet, for nok kom der meget interessant om græsning (bete), og nogle spændende dyr, men slet ikke en stribe artikler som til sammen kommer emnet rundt. Dog et meget langt og godt manuskript om svenske landracer, som vi må finde en bedre måte at offentliggjøre.

Her ser vi på naturgræsningens økologi og økonomi og beslægtede emner. Nu, hvor ULVEN KOMMER tilbake til Danmark efter 200 år, er det sjovt at læse om estiske landracefårs liv med den. Og barskt at læse om spyfluer.

Men også helt andre temaer: Fortidig ved-teknologi; en del om ild i landskapet; en anden del om alléer, haver og stenmure. Blandt andet. Sidst, men ikke minst: Årsmødet tll august.

God fornøjelse!

Bjørn Petersen, redaktør

Nytt fra styret 2013.03.17

Vinteren holder fortsatt sitt grep. Snøen ligger dyp, og temperaturen tyder ikke på at vi nærmer oss vårjevndøgn. Biene holder seg fortsatt inne i kubene, forhåpentligvis har de tilstrekkelig før til varmen kommer og seljen begynner å blomstre.

Men vinteren er tiden for å planlegge hva som skal gjøres når snøen engang smelter og frosten forsvinner fra marken. Vi vet av erfaring at sommeren går fort når våren først kommer, det som ikke igangsettes tidlig har en tendens til ikke å bli gjort det året.

"Tidlig, tidlig er det på sommeren, men rop på høsten, så kommer den", som Bjørnson sa.

Vi i styret tar selvsagt konsekvensene av dette. Som dere ser, "Lommen" kommer som den skal, og i Danmark forberedes årsmøtet 2013. Alle har vel fått med seg at det skal foregå i nærheten av Ringkøbing i slutten av august, og vi i styret håper selvsagt å treffe flest mulig av dere der.

Som dere også er klar over, er vår nye nettportal ope-

rativ: <http://www.kulturlandskap.org/>. Styret ser imidlertid et behov for oppdatering og vedlikehold av portalen, og vil etablere en arbeidsgruppe som får ansvar for dette. Omfanget vil selvsagt være avhengig av hva vi kan få av ekstern økonomisk støtte, da foreningen dessverre ikke har midler til selv å finansiere dette arbeidet. Kulturlandskapsenteret i Telemark, som har utviklet nettportalen slik den nå er, vil spille en viktig rolle også i det videre arbeidet.

Når det gjelder medlemsverving, drypper det stadig inn beskjed om nye innmeldinger. Hva det hele summerer seg opp til, hensyn tatt til ut- og innmeldinger, er noe styret vil presentere på årsmøtet i august.

God vår og sommer til dere alle! Andreas Øvergaard

...

Nobody have commented on our english abstracts in the last issue of Lommen. We believe the reason is that nobody have a real interest, and we will therefore not continue.

Mulens landskap

- i ett långt perspektiv

Lars Wilsson

Jordens betesmarker har under årmiljoner utvecklats i samspel med betande hovdjur. På tre fjärdedelar av jordens yta regnar det bara periodvis. Tack vare betesdjuren kunde växterna bygga upp reserver i jordarna så att de kunde överleva torrperioderna. Utan betesdjur utarmas de reserverna. Jordarnas ekologi bryter samman och en produktiv gräsmark kan till slut omvandlas till öken. Detta kan förhindras om man genom s.k. holistic management, (rationell betning), återskapar de förhållanden som rådde när megafaunan underhöll betesmarkerna. Stora arealer öken återförs i dag till bördig mark med den metoden (Se holisticmanagement.org). Ett jordbruk som baseras på rationellt betade permanenta betesmarker kan producera mer näring per hektar, än ett jordbruk som baseras på stora monokulturer av säd. Produktionen av vegetabilier bör integreras med animalieproduktionen, så att växtnäringen går i kretslopp. Ett sådant jordbruk skulle kunna lagra stora mängder koldioxid i jordarna, minska behovet av fossil energi och samtidigt ge den växande världsbefolkningen tillräckligt av den mat som människan anpassats till under sin utveckling. Vid sidan av en effektiv matproduktion bör vi försöka återskapa den miljö som vi lärt oss uppskatta under vår tid på savannen och därmed försöka rädda så mycket som möjligt av den biologiska mångfald, som byggts upp under många miljoner år. I avsaknad av megafaunan måste vi då underhålla naturskyddade marker med olika metoder: röjning, betesdrift, lieslätter, putsning med olika slag av maskiner. Kanske vi ibland bör tillämpa samma metod som indianerna använde på sina bisonmarker. I vår strävan att begränsa den skenande växthuseffekten borde en förändring av jordbruket ha högsta prioritet.

I sedimentproppar från djuphavsbotten kan man avläsa den globala temperaturen, år för år under de senaste 55 årmiljonerna. Det är den tid som är intressant om man vill försöka förstå hur dagens landskap vuxit fram.

Det började med en klimatkatastrof för 55 miljoner år sedan. Då steg plötsligt halten av koldioxid i atmosfären så kraftigt att det ledde till global överhettning. Mikroorganismer i djuphavet dog ut likaså många landlevande djur, bland andra många av de små, primitiva däggdjur, som överlevt den miljökatastrof som dödade dinosaurierna. När temperaturen efter några årtusenden sjönk till mer djurvänlig nivå uppkom en ny däggdjursfauna med hovdjur och moderna primater. Det blev så småningom allt kallare och torrare på jorden. Antarktis fick ett

permanent istäcke för 30 miljoner år sedan.

För 2,5 miljoner år sedan började kvartärtiden. Det är istidernas, hovdjurens och människosläktets (släktet Homo) tid. Då utbreddes sig gräsmarker och savanner över stora delar av norra halvklotets kontinenter. Den globala temperatursänkningen ledde till att det för några miljoner år sedan började bildas istäcken över norra delen av Amerika och Europa. De smälte bort med regelbundna mellanrum, för att efter omkring 10.000 års mellanistid åter börja växa ut från norr. Under den senaste årmiljonen har det varit istid under 90 % av tiden. Gräsmarker betades och underhölls av de hovdjur som utvecklats under årmiljonerna före kvartärtiden. Den s.k. megafaunan var nu fullt utvecklad. Mycket stora betesdjur beskattades av stora rovdjur, däribland av Homo erectus och andra medlemmar av människosläktet. Däggdjursfaunan hade utvecklats till den kanske rikaste djurvärld som någonsin funnits på jorden.

Idisslande hovdjur -hjorddjur, slidhornsdjur och kameler- fick speciellt stor betydelse för utvecklingen av gräsmarkernas ekosystem. Gräs och örter utvecklade olika typer av försvar mot betningen. Giftiga ämnen som ingår i växternas försvar bryts ner av mikroorganismer i idisslarnas våm. De perenna gräsen gömde sina knoppar så nära marken att de blev oåtkomliga för betesdjurens mular. Det gynnar gräsen, om betesdjuren ser till att gammalt gräs inte får stå kvar och förkväva föryngringen. Gräsen och betesdjuren blev beroende av varandra. Perenna gräs och örter lagrar ner koldioxid i jorden för att kunna överleva år från år, även under mindre gynnsamma betingelser. Stoft från den torra tundran närmast iskanten fördes av fallvindar från isen ut över stora områden. När isen drog sig tillbaka lämnade den tjocka lager av nybildad mineraljord efter sig. Den näringsrika mineraljorden bildade grunden för växtligheten, som lagrade mycket koldioxid i markerna när den byggde upp fruktbara mulljordar.

Olika medlemmar av släktet Homo blev under loppet av istiderna alltmer människolika. Under den näst senaste istiden, för 170 000 år sedan, uppkom vår människors, Homo sapiens sapiens, som spred sig över Afrika under följande mellanistid. Tidigare människors träsput utvecklades till effektiva kastvapen och pilbågar. Ett rovdjur som kunde döda på avstånd var något nytt för megafaunans betesdjur. Redan tidigare människoarter hade visserligen lärt sig att utnyttja elden för att underlätta jak-

ten, men tack vare ett samarbete i gruppen och ett mer utvecklat språk kunde människorna nu organisera den och använda elden på ett för betesdjuren förödande sätt. De hade tidigare försvarat sig genom att sluta sig samman tätt i sin flock för att motstå attacker från megafaunans stora rovdjur. Med hjälp av anlagda bränder kunde människorna driva flockarna utför stup eller stänga in dem i en ring av eld.

I Afrika utvecklades den moderna människan i samspel med megafaunan och integrerades successivt i savannens ekosystem. Ändå försvann sju hela släkten av stora djur, när den fullt utvecklade människan spred sig över Afrika. Där, på den sista resten av de savanner som en gång utgjorde en dominerande miljö över stora delar av jorden, finns det fortfarande elefanter, giraffer, bufflar och hela serien av antiloper av olika storlek, som tillsammans ser till att savannens jord förses med kolhaltig mylla.

Under den senaste istiden spred sig den moderna människan till Eurasien. Då hade hon varit storviltjägare på Afrikas savanner under mer än 100.000 år. Betesdjuren hann inte anpassa sig till det nya rovdjurets jaktmetoder. Hela 13 släkten av megafaunans djur, som överlevt kvartärtidens alla istider, utrotades av den moderna människan i Eurasien. Homo neandertalis och andra människoarter, som levt tillsammans med de stora däggdjuren kanske också försvann på grund av den moderna människans ankomst.

Istäckets utbredning har varierat under istiderna. När människorna började jaga i Europa för 40.000 år sedan var Skandinavien och Finland sannolikt isfritt. För 50.000 år sedan fanns det mammutar i stora delar av Sverige och Finland. De fick sedan dra sig tillbaka när istäcket åter började växa. Vid inledningen till vår nuvarande mellanistid följde de iskanten norrut. Mammutar betade i Skåne när det blev isfritt där för 13.000 år sedan. Uroxen och en vildhäst levde kvar länge i Europa, visenten har räddats och betar fortfarande i Polen. På 20.000 år gamla målningar i Lascauxgrottan i Frankrike dominerar uroxxar, vildhästar och jättehjort bland de avbildade bytesdjuren.

När människorna spred sig in i Nordamerika hade de varit storviltjägare i Eurasien under mer än tio tusen år och de hade hunnit fullända sina jaktmetoder. Under några tusen år utrotades 33 hela släkten av megafaunans djur, bl.a. flera elefantarter, mastodonter, hästar, kameler och jättebävrar. Savannen, som utbreddes sig över stora delar av Nordamerika, betades sedan huvudsakligen av bisonhjordar, som inte ensamma kunde underhålla savannen.

När större delen av megafaunan försvann i Eurasien och Amerika började gräsmarkerna växa igen med skog. Gläntor efter stormar eller bränder, kunde temporärt hållas öppna genom betning av bison, uroxxar och vildhästar. Bäverdammar omvandlades till ångar. Det fanns gräsmarker här och var, där arter från istidens flora kunde hålla sig kvar. Omkring 90 % av de växtarter, som fanns under tiden före kvartärtiden, har överlevt in i vår tid.

När storviltjakten blev mindre lönsam fick fiske en större betydelse. Det ledde till fast bosättning vid kuster

och inlandsvatten här och var på jorden. Redan innan istäcket på Eurasien hade smält bort helt uppkom byar och städer inom den s.k. Bördiga Halvmånen i Främre Orienten. Viltet, som utgjorde ett komplement till fiskdieten, blev allt hårdare beskattat. Men där fanns djurarter som man kunde domesticera. Uroxxar blev kor, vildsvin blev tamgrisar, hästar blev dragare och riddjur, vildfår och vildgetter tämjdes till pålitliga producenter av ull och kött. Människorna blev boskapsskötare. Stora frön från annuella gräsarter - vildvete, vildkorn och vildhavre - samlades in och jästes till öl i keramikkärl. När kvinnorna upptäckte att de kunde odla de blivande sädesslagen i närheten av hyddan behövde de inte längre vandra långa vägar för att samla dem. Det västerländska jordbruket uppkom och spreds snabbt över Eurasien. Ris blev senare ett viktigt sädesslag i Asien. I Amerika blev squash, bönor och majs viktiga grödor. De djur som skulle kunnat domesticeras var till största delen utrotade där. I Sydamerika tämjdes lamadjur som är ättlingar till de en gång vitt spridda stora kamelerna. Bisonoxarna var svåra att tämja, men levde kvar i Nordamerika som ett viktigt jaktbyte. Tack vare att indianerna regelbundet brände av gräset fick djuren friskt bete, så att stora bisonhjordar kunde producera kött från kust till kust över större delen av Nordamerika, så länge indianjägarna fanns kvar. De nomadiserande indianerna var egentligen boskapsskötare, eftersom bytesdjuren var beroende av att jägarna såg till att gräsbetet underhölls.

Mot slutet av 1990-talet började forskare borra i istäcket på Antarktis. I borrhärnorna finns luftblåsor som inneslutits i isen när den bildades. Genom att analysera innehållet i bubblorna fick man fram data för atmosfärens sammansättning år för år under istidcyklerna. Man har borrar sig ner genom åtta istider. Speciellt intressant är det att se hur koncentrationerna av koldioxid och metan varierat. Ända fram till avsmältningen av det senaste istäcket har de följt ett regelbundet mönster. Under istiderna var koldioxidhalten låg för att stiga när solstrålningen med omkring 100.000 års mellanrum var så stark att istäckena kunde börja smälta. Då frigjordes den koldioxid som varit infrusen i isarna. Det gav en hög växthuseffekt som bidrog till en snabb avsmältning. Luftens koldioxidhalt och temperatur var som högst när all is var borta. Sedan började koldioxiden minska eftersom den absorberades av växtligheten på den frilagda marken. När koldioxidhalten i atmosfären nått istidens låga nivå kunde istäckena börja växa igen, så snart solstrålningen blev tillräckligt svag.

Omkring 6000 f. Kr. skedde ett avbrott i detta mönster.

Efter en postglacial varmetid började koldioxidhalten stiga i stället för att sjunka. Det kan förklaras av att människan genom sitt jordbruk börjat frigöra koldioxid som varit lagrad i jordarna. Under loppet av omkring 8000 år förde jordbrukarna över 320 gigaton koldioxid från jordarna till atmosfären. Koldioxidhalten i luften var under slutet av 1800-talet högre än den varit under någon del av istidscyklerna. I och med industrialiseringen började den

sedan stiga dramatiskt. Om ökningen får fortsätta i nuvarande takt kommer det att leda till en tilltagande global uppvärmning under kommande århundraden. Jordbrukets påverkan på växthuseffekten gav oss en förlängd mellanistid som varit gynnsam för kulturutvecklingen. Men den dramatiska ökningen av koldioxidhalten som vi upplever i dag kommer att ge oss problem i form av smältande isar och alltmer extrema väderförhållanden.

Vid all organisk produktion frigörs metan - t.ex. i idisslarnas våmmar och vid syrefri nedbrytning i våtmarker. Det oxideras till koldioxid som kan tas upp av växtligheten. Det var först i och med den storskaliga våtmarksodlingen av ris i Kina, på 3000-talet f. Kr, som det kontinuerligt bildades så mycket metan att halten i atmosfären började stiga i iskärnornas luftbubblor.

Sädeslagen är annueller som istället för att bygga upp en reserv i marken producerar stora näringsrika frön, som snabbt kan växa upp till nya plantor. Sädesodlare måste bereda marken och så nya frön varje år. Innan den nya sådden hunnit växa upp kan torra jordar utsättas för jordflykt. Om växtnäringen ersätts med konstgödsel för-

svinner många av alla de jordorganismer som är avgörande för jordens bördighet. Vid den industriella massproduktionen av kött föds djuren till stor del upp på annuellernas frön. Det är långt mindre energieffektivt jämfört med att låta idisslarna direkt omsätta gräsets hela grönmassa till animalisk näring. Näringsproduktion med perenna gräsmarker som bas producerar mer näring per areal än jordbruk, som baseras på storskalig sädesodling på konstgödslade åkrar. Genom att försöka efterlikna megafaunans sätt att beta går det att underhålla jordens bördighet och t.o.m. att återskapa den på utarmade gräsmarker. Bufflar och andra stora gräsbetare höll samman i täta flockar för att skydda sig mot rovdjur. När flocken betat av det näringsrikaste gräset vandrade den vidare för att följas av arter, som var specialiserade för att äta olika växter, som de tidigare betesdjuren ratat. Zoologen och farmaren Allan Savory har visat att betning i fållor, där djuren står tätt och flyttas till ny fålla vid rätt tidpunkt, kan ge fyra gånger så hög avkastning som fri betning över större ytor. Han har i USA och Afrika visat att det med rationell betesdrift går att stoppa ökenspridning och att

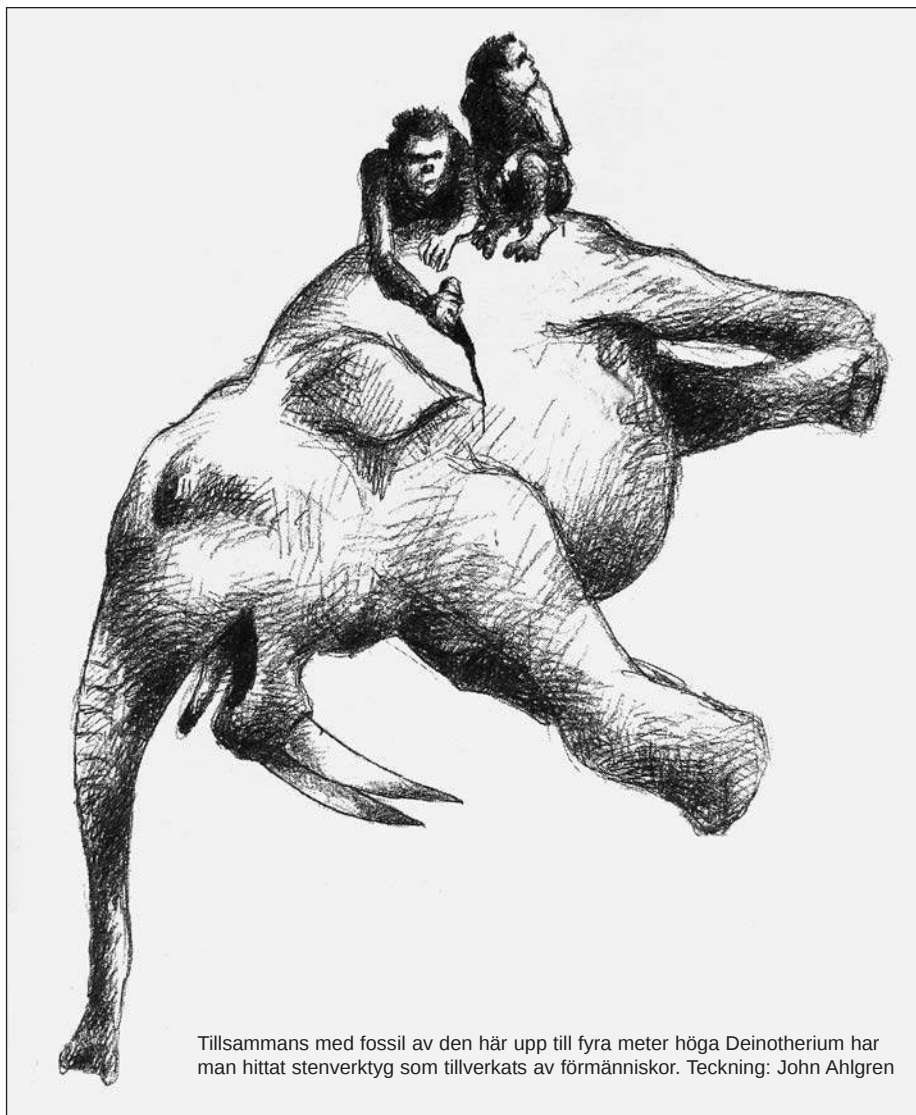
man t.o.m. kan återskapa gräsmark i nybildade öknar. På för närvarande omkring 15 miljoner hektar betesmarker i Nord- och Sydamerika och i Afrika tillämpas bete enligt Savorys modell. Det motsvarar nästan fem gånger Sveriges totala åkerareal. Om hälften av jordens degenererade marker omvandlas på det sättet skulle det enligt Savory kunna återställa atmosfärens koldioxidhalt till förindustriell nivå. Att perenna gräsmarker kan lagra betydande mängder kol är väl dokumenterat. Studier vid US Department of Agriculture har visat att en gräsmark kan lagra 10,6 ton koldioxid per hektar och år, även vid måttlig nederbörd och relativt kort växtsäsong. Gräset skördades regelbundet och man tillförde ingen konstgödsel.

Referenser

Ruddiman, William F., 2005. *Plows, plagues and petroleum*. Princeton University Press.

Savory, Allan & Butterfield, Judy. 1998. *Holistic Management: A New Framework for Decision Making*. Island Press.

Wilsson, Lars. 2012. *Rädda vår jord. Jorden är gammal. Bonden är ung*. Optimal Förlag.

Tillsammans med fossil av den här upp till fyra meter höga Deinotherium har man hittat stenverktyg som tillverkats av förmänniskor. Teckning: John Ahlgren

God klima- og natursamvittighed med kød på menuen

Anna Bodil Hald

En million danskere kunne spise kød med god samvittighed og være med til at sikre den biologiske mangfoldighed. Det forudsætter blot, at vi spiser dansk naturplejekød og lader de brasilianske stege ligge. Det kræver også, at landbruget vil levere naturplejedyr eller indgå plejeaftaler med befolkningen. Desuden skal natureffekterne dokumenteres, for kødet skal være et troværdigt produkt.

De lysåbne naturtyper, nemlig fersk eng, strandeng, overdrev, hede, mose og kær, er beskyttede af naturbeskyttelseslovens § 3, der forhindrer intensivering af driften for at beskytte biologisk mangfoldighed. En stor del af disse naturtyper drives ikke af dagens moderne landbrug, da der ikke længere er økonomi i at afgræsse dem. Der er ikke plejepligt og naturbeskyttelsesloven kan ikke forhindre driftsophør. Derfor gror arealerne til i høj vegetation af få arter af grove græsser, træer og konkurrencesterke urter. Et meget begrænset udvalg af plantearter begunstiges af driftsophør.

Konsekvensen er, at den biologiske mangfoldighed forsvinder. I den seneste landbrugslov blev der indført pligt til at holde disse naturområder fri for opvækst af træer og buske, men det forhindrer dem ikke i at miste arter i lynende hast. Det skyldes, at de små og konkurrencesvage plantearter som liden klokke, markfrytle, hvid okseøj og orkideer, der vokser i disse områder, kvæles af dyner af visse løv fra de grove græsser, stor nælde og andre konkurrencesterke urter.

Det vurderes, at ca. 300.000 ha af de i alt ca. 350.000 ha beskyttet natur i Danmark har behov for pleje med afgræsning eller høslæt (Buttenschøn 2007), figur 1. En undersøgelse fra Vejle Amt i 2005 viser, at to tredjedele af amtets 188 bedste naturperler ikke blev plejet (Vesterholt & Levesen 2005). Den uplejede andel øges fortsat.

Jeg bor i parcelhus, men driver alligevel naturpleje i det små. Jeg er medejer af tre stk. Galloway, som plejer naturen i Værløse ved København. Vi overtog et tilgroet overdrev i 2004, som kommunen heggede. Vi arbejder bevidst med foldskifte, så planterne i delområder får en græsningspause med mulighed for at blomstre til glæde for insekterne - og os. Dyrene afgræsser også om vinteren, hvor de æder af det visne græs og afbarker træer og buske, så den busksteppeagtig natur genopstår.

Om vinteren giver vi et lille tilskud af naturplejehø - 1/2 balle (8-10 kg) per dyr per dag, som bliver ædt op samme dag. I strenge vinterperioder får de efter behov en bigballe wraphø fra andre lokale naturområder. Naturplejehøet stammer fra et overdrev, der ligger nabo til vores fold. Dette område indgår derved også i vores naturpleje-model. Vi har registreret planterne i foldene og kan nu dokumentere, hvordan overdrevsarter som liden klokke, markfrytle og hvid okseøj vinder frem. Vi har de sidste par år noteret hjertegræs. Vi bruger det lokale slagteri og afhenter direkte. Naturplejekødet i fryseren spiser vi med god samvittighed - både i henseende til naturen, klimaet og dyrenes velfærd. Da kvæg består af andet end røde bøffer, nyder vi også masser af simrekød. Det strækker også meget længere.

Det har været fremme i pressen, at kvæg bidrager væsentligt til drivhuseffekten, da de lukker metangas ud. Men naturplejekvæg bør vurderes i sin helhed. Vi skal jo leve af noget - og naturområderne kan kun give mig mad gennem kvæget. Jeg kan ikke leve af at spise overdrevets græsser, liden klokke, markfrytle, hvid okseøj og orkideer. Det kan mine køer derimod, da de i deres maver har et sindrigt samarbejde med bakterier, som er i stand til at nedbryde cellulose. Køerne kan tilmed sikre, at vore overdrevsarter lever og har det godt!

Vi kan mindske drivhuseffekt ved at spise mindre kød. Det er rigtig nok. Men ved først og fremmest at spise lokalt naturplejekød, når vi spiser kød, kan vi have god klima- og natursamvittighed.

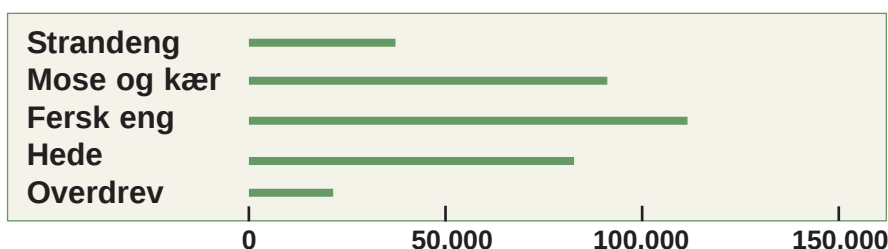
Anna Bodil Hald, Pilevænget 7, 3500 Værløse, er naturkonsulent i Natur & Landbrug ApS www.natlan.dk. Artiklen er en forkortet og let omarbejdet version af en artikel fra Dansk Botanisk Forenings tidsskrift Urt 33:4 november 2009 s 134-136.

Referencer:

Buttenschøn, R.M. (2007): Græsning og høslæt i naturplejen. Miljøministeriet, Skov- og Naturstyrelsen og Center for Skov, Landskab og Planlægning, Københavns Universitet, Hørsholm, 2007. 250 s. ill.

Vesterholt, J., Levesen, B., 2006: Alvorlig tilbagegang for enge og overdrev. Svampe, 53, pp. 63-66.

Lysåbne § 3 naturtyper

Figur 1. § 3-arealer fordelt på naturtype (Danmarks Arealinformation 2007).

Samlet omfatter de et areal på ca. 343.000 ha.

Heraf vurderes ca. 300.000 ha at have behov for eksensiv drift eller naturpleje. (Omtegnet efter Buttenschøn, R.M. (2007))

Regnestykke eksempel:

Erfaringstal med små og gode kvæg til naturpleje: Galloway og Aberdeen Angus, der begge leverer prima kød. Større kvægracer kræver mere areal per dyr ligesom andre naturarealer kan give lidt andre tal.

Dyrene:

Naturplejekøer med opvækst (en ko, en kalv og en kvie) giver mulighed for at slagte et dyr på ca. to år ca. hvert år per naturplejeko, når populationen af naturplejekvæg har den størrelse, der passer til arealet. Hvert dyr, der slagtes, afgræsser således i to år.

Behov for naturareal til afgræsning og hø:

Per slagtet naturplejedyr (små dyr) bruges ca. 2/3 ha til afgræsning og 1/3 ha til naturplejehø - ca. 1 ha om året i to år.

Slagtet dyr:

Galloway: Vejer ca. 250 kg efter slagtning og resulterer i 180 kg kød inkl. suppeben (erfaring fra Naturplejelaug Laanshøj med ko over 2 år, og hvor 13.5 kg rygben blev fraskåret).

Angus er lidt større og resulterer i ca. 220 kg kød inkl. suppeben (erfaring fra Naturplejelaug Koklapperne).

Kød produceret på naturareal:

Naturområder giver 90-110 kg kød inkl. suppeben per ha per år.

300.000 ha naturareal giver 27.000.000 - 33.000.000 kg kød inkl. suppeben per år.

Hvor mange mennesker kan natur levere kød til?

Forbruget af oksekød i Danmark er 152,5 mill. kg. Heraf er de 14 procent netto import svarende til 22.000.000 kg. Det betyder, at de 300.000 ha naturarealer med en produktion på til sammen ca. 30 mill. kg kød både kunne plejes og levere ca. 20 procent af vores kødforbrug. Det svarer til en million danskeres forbrug.

Langtidssimret yderlår af naturplejeko fra Thor Kures besætning i Svinemosen på Bornholm (se Lommen nr 35 s 20). Efter et par timer er der ved at blive tilsat en del persillerod, hvidløg, kålroe og persille med mere. Andre gode simreretter er fx oksehalesuppe, osso buco, gullasch og diverse gryderetter. Uhm! Foto: Bjørn Petersen

Græskalv kan give bedre natur

Thorkild Nissen

Kvægbrugskonsulent, Økologisk Landsforening Afdeling Fagligt Team

Naturen skal plejes. Nogle dyr er velegnede til heden, mens andre dyr fra malkekvægsbesætninger kan klare den mere produktive natur med mere fordøjeligt foder. Da der mangler dyr til naturpleje er det vigtigt at fordele dyrene på naturområder efter deres evne - og at få så mange dyr ud som muligt.

Malkekøer skal kælv ca. én gang om året for at kunne levere mælk til mejeriet. Cirka halvdelen af kalvene er tyrekalve, som landmanden ofte sælger til opfedning på stald. Også økologiske landmænd vælger ofte denne løsning, idet de sælger til en konventionel landmand, hvor dyrene ikke behøver at komme på græs. Selv om danske økologer desværre nu har valgt den lette løsning med at tillade kønssorteret sæd, så er der stadig kviekalve til overs i en besætning.

Det kan gøres anderledes. En af de danske mælkeproducenter, biodynamikeren Niels Stokholm, har valgt en meget bæredygtig løsning. Han har en besætning af oprindelige husdyr af racen 'Rød Dansk Malkekvæg'. Her går kalvene hos moderen til de er 6 mdr. gamle. (Se boks 1. Se også om NKF's besøg hos Niels i Nordisk Bygd nr 17, s 56 og Lommen 43 s 10) Når Niels sælger kødet fra disse unge tyrekalve, kunne han kalde det 6 mdr. græskalve.

En anden metode til naturpleje med tyrekalve fra malkekvæg er afprøvet i et projekt med økologiske jersey malkekvægsbesætninger (2008-2010). Her parres to nyfødte tyrekalve i december/januar med en udsætterko, der minimum er ½ år fra kælvning, og giver 10-15 l mælk om dagen - en såkaldt ammetante. Om foråret kommer de på græs sammen. Næste efterår køres de alle tre til slagteri direkte fra naturområdet. De kan klare at pleje den natur, hvor vegetationen har en relativ god fordøjelighed. Undersøgelserne viste, at afgræsningen af enge og overdrev med jerseykalve og ammetanter er godt for bestanden af vilde planter og for fuglelivet. Og samtidig kunne kalvene trives med over 750 gram daglig tilvækst og kørne bevarede huld.

En flok jerseykalve og ammetanter kan derfor give en udmærket naturpleje på enge og overdrev, når arealet er af

rimelig græsningskvalitet, og der suppleres med afpudsning, hvor der er særligt problematiske arter. Det var i projektområdet agertidsel (*Cirsium arvense*) og draphavre (*Arrhenatherum elatius*). Naturkonsulentfirmaet Natur & Landbrug ApS, der 2008 til 2010 analyserede arealer ved Egå Engsø og overdrev samt enge i Lisbjerg - begge lokaliteter i nærheden af Århus - skriver i den afsluttende rapport, at der efter to græsningsår med Jersey Græskalv er sket "en vis gunstig udvikling" på arealerne. Der er kommet flere af de vilde urter, der scorer højt på en liste over forskellige plantearters naturkvalitets-indeks, som er udarbejdet for alle danske karplanter af Danmarks Miljøundersøgelser. Inden dyrene blev sat ud i foldene ved Egå Engsø i 2008, blev der fundet mange plantearter. "Dog var der flere problemarter og naturmæssigt negative arter, end der var positive og særligt positive arter", hedder det i rapporten. To år senere viste det sig, "at der på markflader ved Egå Engsø, som tidligere var præget af intensiv landbrugsdrift med dominans af almindelig kvik (*Elytrigia repens*) m.v. nu var kommet flere engarter som blågrøn star (*Carex flacca*), næb-star (*C. rostrata*), tykbladet ærenpris (*Veronica beccabunga*) og glanskapslet siv (*Juncus articulatus*)".

Undersøgelsen viste imidlertid også, at jersey-kreaturerne ikke uden hjælp kan magte de uønskede arter agertidsel og draphavre. Biologerne i Natur & Landbrug gør dog også opmærksom på, at der er stor forskel i foderkvaliteten mellem forskellige naturarealer, og at der ikke er nogen grund til at lade lige netop jerseykalve og -køer stå for naturplejen på arealer med meget lav foderkvalitet. Men på naturarealer med en rimelig god fordøjelighed af græs og urter kan jerseyracen altså hjælpe med at holde de hurtigt voksende græsser og uønskede arter nede, så der kommer lys til de mere langsomt voksende urter.

Jersey Græskalv på naturarealer er også til gavn for fuglelivet, kunne man se ved Egå Engsø. Her skabte kalve og køer en del kortgræssede sjapområder og områder med bar mudderbund, hvilket flere fuglearter tiltrækkes af.

Den gamle malke race, Dansk Rød Malkeko, med kalve på græs hos Niels Stokholm Foto: Anna Bodil Hald, Natur & Landbrug ApS

Boks 1. Niels Stokholm skriver:

Dyrene har sommeren igennem kunnet færdes og trives i det fri. Koen og kalven har nydt tilværelsen sammen. Kalve og lam har et ubevidst instinkt til at følge deres mødre i et og alt. Herved kan moderen "opdrage" sit afkom til at søge føden de rigtige steder og give afkommet en for os iagttagelig tryghed.

Når vi tager flokken hjem til malkning sørger den enkelte ko for, at kalven kommer med. Den får hurtig moderens vaner. Moderen har sin faste trygge plads i stalden. Kalven ligger ved dens side. Så er den også tryg. Moderen rejser sig efter malkningen og går ud. Kalven følger den lige i hælene. Når efteråret nærmer sig har kalvene gået sammen med deres mødre i 6 mdr. De er kommet i puberteten. De får lyst til at hoppe op på deres halvsøstre.

Tyrekalvene blev tidligere solgt til en bonde, afhornet, kastreret, fedet op og var slagteklar efter to års opfødning. Når vi tog tyrekalvene fra deres mødre, klagede de hjerteskræende i 2 uger og moderen i 1 uge. Nu ringer vi til slagteren, der afliver kalvene på gården efter 6 måneders opvækst. Dyrlægen har få timer forinden erklæret kalven for sund og rask. Kalven når ikke at savne sin moder. Moderen kommer hjem fra marken for at klage sin nød til os. Den stiller sig på sin plads for at søge tryghed. Vi binder den. Den bliver mere tryg. Vi malke den - og stressen forsvinder. Klagelyden hører op og den løsnes og går ud i marken til de andre køer. 3-4 timer senere står hun der igen. Vi malke hende - hun afstresses - hun går atter ud til de andre. Dette gentager sig, men intervallerne bliver større og større. Vi er blevet hendes nye kalv med alt hvad det indebærer. Vi må ikke malke hende robotagtigt. Det har hun ikke fortjent. Vi må lære at fremelske mælken, som om vi var dens kalv. Moderens hjerteskræende klagelyde forstummes og der er atter fred og ro i stalden.

Læs mere om projektet på

[http://www.okologi.dk/landmand/fagomraader/oeko-kvaeg-faar-ged/jersey-graescalv/jersey-graescalve-kan-give-bedre-natur-\(1\).aspx](http://www.okologi.dk/landmand/fagomraader/oeko-kvaeg-faar-ged/jersey-graescalv/jersey-graescalve-kan-give-bedre-natur-(1).aspx)

Køer på helårsgræs på Røsnæs 2011

Hvordan vi kan redde naturen og tjene kassen?

Morten Lindhard

Hvis vi vil redde naturens mangfoldighed, skal vi have de naturlige økosystemer til at virke. Det står der heldigvis også i biodiversitetskonventionen.

Jeg skelner her imellem monokulturs krav til jord og vand for at opretholde produktionen, og hvad naturlige økosystemer behøver for at opretholde biodiversiteten. Selvom de to selvfølgelig ikke helt kan adskilles, så behøver hver især, for at virke rigtigt, at de største pattedyr bliver fastholdt i enten store biodiversitetsnatur-folde eller monokulturfolde.

For at få biodiversitetsøkosystemerne til at virke, må vi prøve at samle de arter, der mest ligner dem, der engang tilsammen udgjorde det naturlige økosystem. Kan vi ikke få en urokse, må vi prøve med en robust ko.

Der kan være en masse grunde til at vi aldrig helt kan genskabe naturlige økosystemer som de engang var, men der kan omvendt heller ikke være tvivl om, hvad der behøves for at komme i den retning. Vi må samle stumperne: Bringe arter og naturtyper sammen.

Skal biodivers natur fungere, må vi prøve at genoprette de økosystemer der engang skabte mangfoldigheden.

Det var natur, der kunne klare sig uden naturpleje.

Behovet for naturpleje og pasning er et mål for hvor meget zoologisk/botanisk have vore natur er blevet til - et mål for hvor ødelagt det naturlige økosystem er.

Det evindelige problem om bevaring af blomster, fugle og insekter er tilgroning i tæt artsfattig skov.

Derfor giver det god mening at genindføre bævere, bisonokser, naturnære kvægracer, elefanter, næsehorn og vildheste, da de har en central betydning for hele det vilde økosystems funktionalitet. De er såkaldte nøglearter. De er skabt af evolutionen i indbyrdes konkurrence. De har presset hinanden ud i deres respektive økologiske nicher, skabt hinanden som arter. Før vi igen ser dem sammen i naturen og adskilt fra kulturen ved vi dybest set ikke, hvordan de agerer.

Overdrevet er ikke så meget et kulturprodukt, som det er den mest naturnære - og derfor artsrigeste - videreførelse af det oprindelige økosystem. Danmark er måske ikke fra naturens side et skovland, som mange tror. De tætte skove før husdyrholdets tid var måske et resultat af et alt for højt jagttryk, der førte til et alt for lavt græsningstryk. Det var sandsynligvis det rige fiskeri, der muliggjorde det høje jagttryk. Hvis ikke der havde været et rigt fiskeri var jægerne døde af sult før de fik udryddet vildtet. Vi kan således ikke gå tilbage i historien og se hvordan dansk natur ville have set ud uden mennesket, fordi menneskets økologiske indflydelse er ældre end Danmark. Overdrevets attraktivitet er i sig selv den stærkeste indikator for, at det i et evolutionært millionårigt perspektiv er en dominerende naturtilstand. Skov og over-

drev har altid været i en indbyrdes "kamp" om pladsen, hvor frontlinierne har bølget frem og tilbage; påvirket også af periodiske katastrofer; storm, brand, epidemier. Da jægerne erkendte at de gode bøffer kun kunne fås hvis man holdt husdyr, forskubbedes balancen mellem skov og overdrev til overdrevets (og monokulturernes) fordel indtil skoven næsten var væk. Så fik vi skovlovene, og dyrene blev forvist til de åbne arealer. Men vi behøver måske ikke være så rabiate. Husdyrene behøver måske kun at udelukkes fra opvækstfelterne, hvis vi vil kombinere produktionsskov med græsningsskov, der rummer pletter med sump og smålysninger. Barkskrælning er måske et mindre problem, som vi kan leve med, mod til gengæld at få bevaret biodiversiteten i sumpene, ådalene og skovlysningerne, og gøre det muligt for dyrene at leve et godt liv ude hele året fordi de gamle bevoksninger giver ly og læ.

Vi skal ikke genindføre arter, der ikke kan klare sig selv. Men vi skal genindføre arter, hvis de har en rolle i økosystemet og ikke har en chance for at genindvandre på egen hånd, fordi vi har stillet hindringer i vejen; og hvis de kan klare sig selv, givet de får den fornødne plads med den fornødne natur.

Dyrene skal så vidt muligt have fri adgang til alle naturtyper. Vi skal lave folde med både skov, overdrev og vådområder.

Et sådan genoprettet biodiversitet økosystem er imidlertid nødt til at være adskilt fra monokulturerne for at kunne fungere. Det ved vi egentlig godt, selvom hjortene forvirrer billedet.

Alle ved, vi skal have hegn om køer og heste. De skal ikke rende i vores monokulturer og æde kornet - eller ud i trafikken. Men hegnet er også nødvendigt for økosystemet. Dyrene skal blive i området og udøve deres økosystemfunktion der - ellers får vi ikke det græsningstryk der skal til for at få den ønskede balance mellem åbent land og skov.

Hjortene får lov at være lidt alle steder fordi de er for besværlige at hegn ude: Vi holder dem til gengæld grundigt nede ved jagt i stedet. I dyrehaverne går man i den anden grøft og fodrer på en alt for stor monokultur af en eller to hjortearter, så heller ikke her ved vi hvordan bevoksningsbilledet ville være hvis bestanden var bæredygtig, artsrig og der ikke blev tilført store mængder næringsstoffer.

Flere højtuddannede biologer har desværre talt om tivolisering af naturen når talen har været på artsgenindførelse. Det er tungt når selv professionelle ikke kan holde styr på begreberne.

Naturen bliver ikke en zoologisk have fordi der kommer hegn imellem natur og kultur. En zoologisk eller botanisk have er en tæt pakket samling af monokulturer. Der er ingen økosystemfunktionalitet, ingen kamp imellem arterne.

I rigtig natur, i biodiversitets-økosystemer, er der omvendt ingen hegn imellem naturtyperne og arterne, og ingen pleje. Hvis vi skal bevæge os i retning af rigtig natur skal overdrev, skove, søer, åer og ådale hænge sammen, med store planteædere frit i alle naturtyperne.

Danmark er ikke for lille til vildere natur. På Røsnæs har 20 køer klaret sig uden fodring i nu 6 år på 40 ha med en kilde, en sø, overdrev, krat og skov.

Rigtig natur er ikke et enten-eller, men en søgen hen imod en rig natur der fungerer. Jo større områder, des flere dyr vil der være plads til, og des mindre vil behovet være for støtte og pleje. Det vil derfor også være billigere, hvilket ikke er uvæsentligt, hvis det skal lykkes politisk. Naturstordriftsfordele kan man kalde det. Græssende dyr er kun kostbare at have hvis dyrene skal tages hjem om vinteren og fodres. Det giver nok tilvækst, men betaler sig ikke. Vi skal tænke i, at det er naturligt at slanke sig om vinteren. Vi skal have bæredygtig natur. Der skal ikke være flere dyr, end at de kan klare sig selv året rundt. Vi skal blot sørge for, at de har al den natur de har brug for. Vi skal så enten være dem, der høster overskuddet eller overlade det til store rovdyr, hvis vi vil have områder med endnu større artsrigdom og selvforvaltning.

Netto kødproduktionen er størst i naturen når flere arter blandes. Det er derfor der er flere arter til, og derfor landbruget praktiserede flerartsgræsning på overdrevet. De gør det stadig overalt i England. Spørgsmålet er kun om vi kan sælge det hele eller vi vil afskrive feks vildhestekødet som rovfuglefoder, fordi hestekød er usælgeligt for tiden.

Rigtig natur rummer også naturlig død, selvom det kan være barskt at se på. Det giver liv til andre. Dansk natur mangler i høj grad kadavere til ådselsæderne. Mejser f eks., som vi i stedet hænger fedtkugler ud til.

I økologisk perspektiv er skove uden græsning ikke rigtig natur. Danmark har generelt forbudt skovgræsning siden 1805 ud fra den erfaring, at de ødelægger skoven ved at spise opvæksten. Vi ved meget lidt om balancen mellem skov og åbent land i en natur med alle de store planteædere på et bæredygtigt niveau, for vi har slet ikke undersøgt det. Der findes ikke sådanne områder i Danmark eller Europa for den sags skyld og det er meget mærkeligt, da det står i biodiversitetskonventionen, at vi skal tilstræbe velfungerende økosystemer.

En ting er, at vi kan lave naturparker hvor al høst og jagt er udelukket, men det vil altid være en mindre del af landet. Det vil være langt mere interessant at undersøge hvordan vi kan optimere udbyttet af en storskala biodiversitetsforvaltning.

Store planteædere kan måske godt kombineres med produktionsskov hvis vi blot hegner opvæksten, sådan som vi allerede gør mod vildtets bid. Barkskaderne vil være relativt begrænsede i forhold til værdien for biodiversiteten og værdien for dyrenes trivsel. Den gamle skov rummer ikke meget føde, men der er læ, hvis dyrene skal leve ude året rundt og dyrene vil kunne "pleje" de små skovlysninger, hvor rigtigt mange sjældne arter findes.

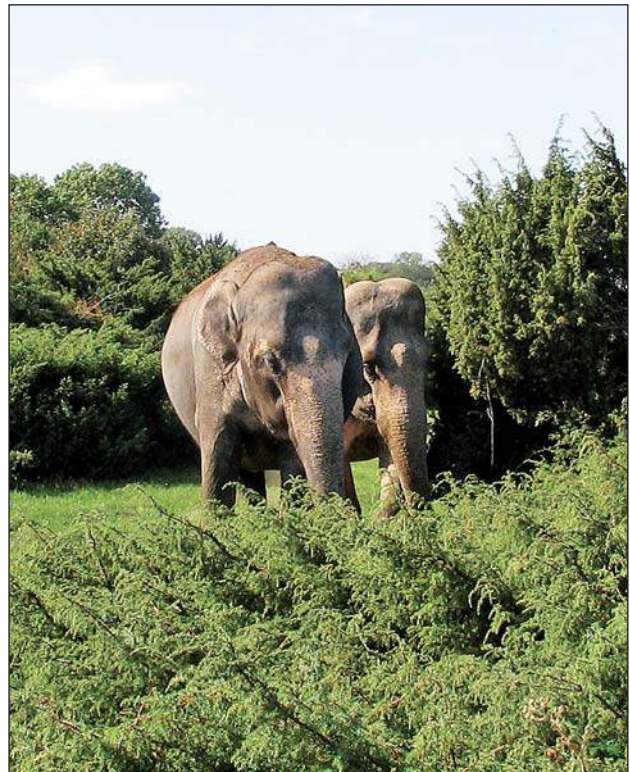
Så hvis vi kunne få skove, heder, overdrev og ådale til at hænge sammen som store folde med bæredygtig flerarts-helårsgræsning, så ville vi være tæt på at have de store sammenhængende naturområder, som Wilhjelmrapporten anbefaler, og landbruget kunne samtidigt profilere sig på høj kvalitets naturpleje kød med små driftsomkostninger.

Elefanter i naturen?

Den indiske elefant er ikke hjemmehørende og måske ikke tættere på mammutten end den danske ko er på urokken og måske kan elefanten ikke klare sig selv i dansk natur hele året. Men man kan se det fra den anden vinkel, at vi allerede har elefanter og køer i Danmark og at dem vi har, skal trives bedst muligt.

Det ville være et yderst interessant eksperiment, at se om et par elefanter i et afgrænset naturområde kan bidrage positivt til bevarelsen af den økologiske tilstand vi ønsker - lysåben skovnatur. Hvis elefanterne samtidigt, ihvertfald i sommerhalvåret, blev uafhængige af pasning og fik det mentalt bedre, kunne det så ikke være en win win win for naturen, elefanterne og vores oplevelse af helheden? For eksempel har Zoologisk Have i København brugt kr 250 mill på et nyt elefanthus, der kun er marginalt bedre end det gamle og Naturstyrelsen har brugt 5 mill kr på at fjerne træer fra fuglereservatet VestAmager. Den sidste opgave havde elefanterne løst med den største fornøjelse og prisen ville kun være et solidt hegn til 5 -10 mill kr og et godt stort læskur til et par millioner.

Så lad græsningseksperimenterne blomstre - slip naturen løs i naturen - ikke i kulturen. Ingen køer -eller elefanter- på motorvejene eller i kornet.

Elefanter på naturpleje Vesterlyng 2008

Næbbets marker

Bjørn Petersen

Foruden de store og mellemstore græsædere er der jo også de små. Gæssene hører til de små, men det betyder ikke at de ikke kan tage fra. Hvis flokkene er store, kan de græsse meget tæt, og på grund af deres ret ineffektive fordøjelse spiser hver gås enormt mange strå og blade. Til gengæld skider de vældig meget og hyppigt, og derfor var man i ældre tid ikke glad for at lade dem græsse sammen med får og kreaturer. Det meget lort forringede græsningens værdi for de andre.

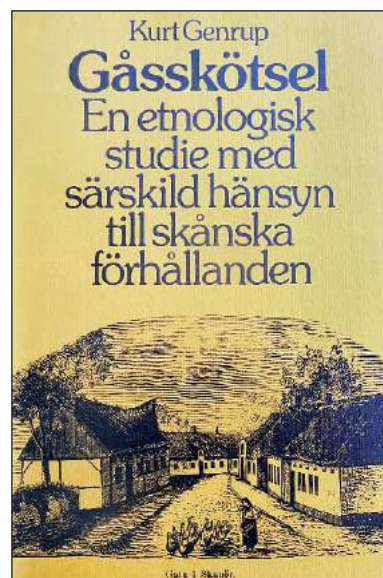
Skåne er kendt for stort gåsehold, og der findes et meget grundigt og omfattende etnologisk studie af Gåsskötsel (Skrifter från folklivsarkivet i Lund nr 16, 1975).

Det vil føre for vidt for mig i denne tid at gå i nærmere detaljer med bogen på 234 sider og dens mange interessante oplysninger. Jeg vil nøjes med at nævne at tilsyneladende udnyttede gåseflokkene især "sekundære" græsningsarealer: Vejkanter, "vandlidende" enge, strandenge, brakmarker og landsbyernes restarealer og lig-

nende. Velkendt er det, at efter høst åd de sig fede på stubmarkerne. Hvad man måske tænker mindre over (det gjorde jeg ihvertfald), er at drift, avl og forhandling (naturligvis) også i lidt ældre tid faktisk var meget kompliceret og omfattende.

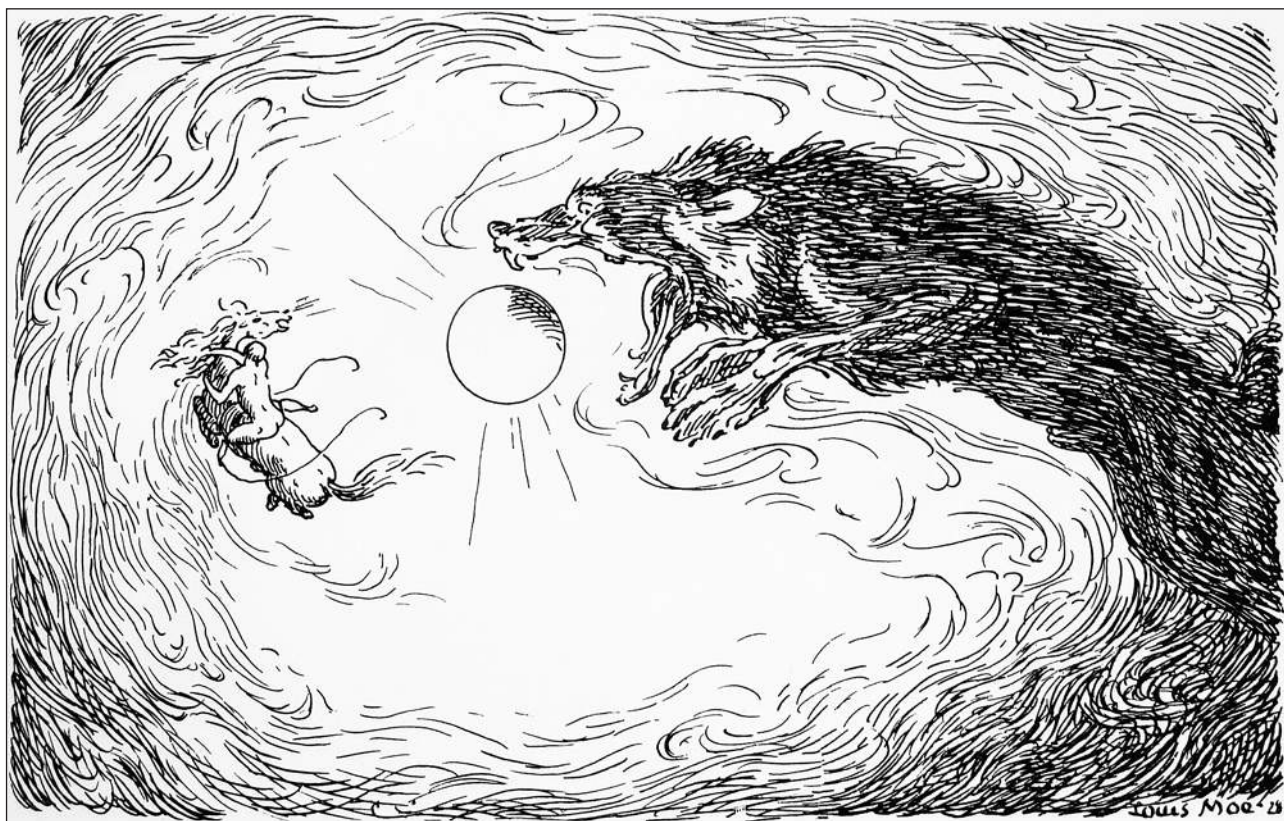
Det gør bogen meget detaljeret rede for, så er man interesseret i et mere fuldstændigt billede af græsningens landskaber før i tiden, eller har man særlig interesse for skånske forhold, anbefales bogen varmt!

PS: Se også Mårten Sjöbecks smukke sort-hvid-foto i Lommen 37 s 25 - med god informativ tekst af Leif Gren

Hobbygæs i Ågerup Foto: Bjørn Petersen

Ferisulven tegnet af Louis Moe til hans billedudstilling Ragnarok fra 1929

Känner du Broder Varg?

Text och fotos: Annika Michelson (och Bjørn P.)

Det gamla estniska talsättet beskriver väl hurdan inställning man hade till vargen förr i tiden i Estland. I Estland är det ingen debatt om vargens vara eller inte vara, förutom på Ösel som inte vill ha vargar alls.

Vargen togs och tas ännu idag som ett naturfenomen, som en ond ande. De springer ju in från Ryssland så man kan heller inte bli av med dem även om man ville. Man skall se upp för att råka i olag med Gråbenen. Man skall respektera hans rätt till liv, rätt till del i byte och till hans "egen del". Djurägare har alltid levt och lever även idag tillsammans med kråkor, korpar, rävar, lodjur, björnar och vargar. De är en del av naturen på samma sätt som vi är. Här har vi inga diskussioner om att utrota vargar utan man diskuterar hur man kan försvara sig bäst mot dem. Man har även lov att skjuta varg i Estland. Naturligtvis är det förargligt när rovdjuren slår till men på samma gång måste man fråga sig själv - vad gjorde jag fel? Hur kunde jag själv bättre ha försvarat mina husdjur? Som bonde måste man ha sunt förnuft, kunskap och god tur när man skyddar sina husdjur från rovdjur. Speciellt god tur litade man på förr och prövade mana den goda turen fram på många olika sätt. Att vara bonde innebär att man känner till riskerna och att man agerar på ett sådant sätt att man minimerar risken för att mista ett husdjur. Denna artikel baserar

*"Broder min, vi mötes här på vägen
låt oss dela vägen jämt emellan oss
om du inte vill det,
så låt oss då gå skilda vägar"*

sig på esten Ilmar Rootsis vargforskning "Tuli susi soovikusta" från år 2005, Johannes Hastigs bok "Från rovdjurstider i Lapträsk", Finland (1935) samt på egen och andra bönders erfarenhet av varg i Estland.

Sunt förnuft innebär att en flock på omkring 30 djur eller mindre tar man in till natten och man släpper inte ut dem innan det är ordentligt ljus på morgonen, även sommarmartid. Man tar in djuren i god tid innan det blir mörkt om kvällen (viktigare under juli-september, inte så viktigt under våren och försommaren). Detta kan man även göra med en större grupp får. I Estland har vi fårägare med hundratals djur som tar in alla till natten även sommarmartid. Sunt förnuft innebär att man inte släpper ut sina 200 får på stora betesmarker långt från gården utan konstant övervakning. Undantag är öar var man inte har vargar. Där kan man se till sina djur till exempel en gång per vecka eller be en sommarbor att hålla ett öga på djuren.

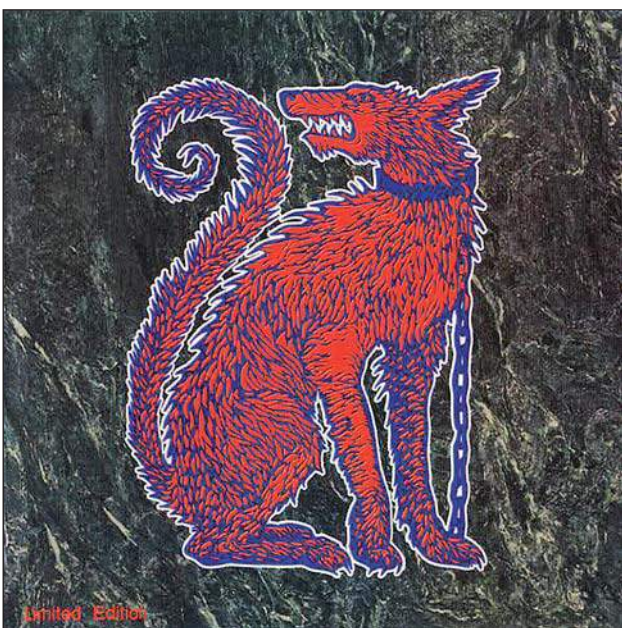
Konstant övervakning hade man i gamla dagar av pigor, drängar och ofta även barn. Idag har man konstant övervakning oftast endast av hundar. I Estland och i Finland har man under senare år med stor framgång använt sig av den alpiska vakthundrasen Maremmano Abruzzese. Två stycken vakthundar klarar bevakningen av betesmarkerna om en får-

Bilden är tagen hos Reino Halin, Lammi, Tavastland, Finland. Reino berättade att dörren är vargsäker. Småbarnen sattes på golvet därinne att leka.

Bastanta staket gjordes runt om gårdarna när man gjorde innergårdar vargsäkra. Reino Halin, Lammi, Tavastlands, Finland. Vargen kan hoppa men föredrar att smyga längs linjeobjekt (tills den hittar en öppning att krypa igenom).

flock är ca. 50 tackor + lamm. Har man flera djur får man ha flera hundar. Dessa hundar försvarar även flocken mot angrepp av korpar, rävar och örnar. Hunden skall inköpas från en gård som har får och vars föräldrar även vaktat får. Valparna skall ha vuxit upp tillsammans med fåren. Dessa vakthundar går som en av djuren i flocken. De ger skall och börjar springa fram och tillbaka framför inkräktaren när den kommer, även då örnen svävar i luften ovanför fårflocken. Detta är oftast nog för att hålla angriparna borta, även vargen. En ensam vakthund behöver inte klara av att hålla varg borta, håll dig minst med två hundar då de arbetar bäst i par eller flock. Det ÄR krävande att uppfostra en bra vakthund och att hålla pli på den. Den uppfostrar inte sig själv!

Sunt förnuft säger även att man inte låter gamla och sjuka djur gå på stora betesmarker tillsammans med de friska i flocken. Sjuka och gamla djur låter man beta nära gården så man har koll på dem hela tiden. Djur som snart skall kalva/föla/lamma låter man heller inte gå med den stora flocken på stora betesmarker längre borta från gården. Risker för att korpar hackar ögonen ur lammerna eller håll i huvudet på dem är större om djuren får lamm på betesmarken. Det är bäst om fåren får lamm inomhus i februari månad. Då har lammerna hunnit växa till sig innan de blir utsläppta på betesmarkerna för sommaren. Kalvarna hade man förr i kalvhagar nära gårdens centrum.

Lodjur tycker om att äta huskatter och vargar att äta hundar. Kanske för att de känner sig som rivaler på samma område. Hunden skall man inte hålla kopplad vid en löplina, ej heller är hundkojan en trygg plats för hunden om det finns varg i området. Om natten skall hunden kunna röra sig fritt om den är ute eller så tar man in hunden till natten. Gårdsplanen skall vara stängslad och grindarna stängda. Hunden skall ha en tillflyktsplats in i en uthusbyggnad om den hålls ute om natten. Vargen går ogärna in genom mörka hål, den vet ju inte vad där inne är. Hunden skall kunna komma så långt in i uthusbyggnaden att vargens tass inte kan räkna att ta ut hunden. Ett litet hål i väggen eller dörren kan passa bra för en vallhund. Titta en extra gång på "katthålet" i dörren som finns till bodar och uthus - ser det inte ut att vara lite väl stort för en katt - kanske även hunden använde hålet förr? Kommer du i håg den tudelade dörren som fanns på många gårdar förr? Även denna tudelade dörr sägs vara "vargsäker". Vargen hoppar inte gärna in genom hålet om nedredelen av dörren är stängd.

Fenrisulv i en postmoderne fremstilling efter Petter Kallioinens linoleumsnit - fra forsiden af den svenske musikgruppe Garmarnas første cd.

Garmarna var en del af den neoarkaiske bølge som tilfører nye virkemidler til gammel nordisk musik. I Garmarnas tilfælde ofte fra middelalderlige kilder. Forsangeren, Emma Hårdelin fremfører svensk traditionsmusik i mange sammenhænge, bl a i trio'en Triakel, der i sit store og meget sammensatte repertoire har mange genopdagede sjove sange fra lidt ældre nyere tid.

(Ordet "Triakel" er er beslægtet med 'teriak', den myteomspundne universalmedicin fra europæisk middelalder - og før. Måske noget lignende det enebær-baserede sukkergodt, "treak", som deltagerne i årsmøtet i Hallingdal fik at smage).

I Lommen 41 s 7 nævntes Sofia Joons, som sang og spillede på NKF's årsmøde i svensk Estland 2008, og hendes fine cd, Strand...Rand med svensk-estisk traditionsmusik. Hvad der ikke blev nævnt er at Emma Hårdelin medvirker på den meget smukke fredfyldte cd.

Känn din fiende

Det gäller att känna sin fiende utan och innan! Bonden måste kunna tänka som rovdjuren för att kunna försvara sina husdjur! Den försvarsplan som vi gör upp för våra husdjur är inte densamma under årets alla dagar. Den ändras med väder och vind, den ändras med årstid, den ändras med djurens ålder. Det är bondens uppgift att bestämma när det är dags att ta in djuren. I regndis och dimma är inte djuren säkra för varg. Sådana dagar kan det löna sig att hålla djuren inne tills dimman lättar eller i regnigt väder hålla djuren inne hela dagen. Alternativt kan man låta djuren beta nära gården var även människor rör sig. Under våren kan vi ha djuren lite mera fritt, men redan när vi passerat midsommar måste vi börja vara mera på vår vakt. Vi måste veta när vargen börjar träna sina valpar för ett självständigt liv. Det är då han angriper flocken ty får är lättare offer för unga vargvalpar som tränar. Iakttä dina husdjur - de visar tydliga tecken (åtminstone allmogedjur i Estland gör det) då varg är i närheten.

Sjuka och gamla vargar kan anfalla när som helst, då de inte klarar av att få tag i byte i skogen. De sjuka och gamla vargar kunde jägarna jaga, dessa behövs heller inte mera för reproduktion av vargflocken. Jägare och bönder skall ha kontakt med varandra och berätta när de sett rovdjur så djurhållare kan vara på sin vakt.

Vargavintrar med mycket snö kan leda till att vargar söker sig närmare människor och springer på plogade vägar. Se till att skogen längs med barnens skolväg är röjd, så kan inte vargen gömma sig så lätt i den sommartid. Förr höll man sig med enpåkär och enstörar. De var starka och man kunde snabbt ta påken eller dra upp en stör som vapen om vargen angrep djuren på betesmarken. Här i Estland hade vi för ca. 9 år sedan en varg som försökte angripa en 6-årig flicka som gick med sin mamma längs en väg. Vargflocken hade under 1 km följt efter dem och mamman var medveten om att flocken följde dem. Hon hade både hört deras prassel, sett deras siluetter samt hört när de gick över vägen bakom henne. Plötsligt var en ung varg bakom dem och rörde vid 6-åringens midja med tassens eller nosen. Mamman hade ett paraply och slog vargen i sidan så att paraplyet brast. De sprang till en gård som låg i närheten och kom undan med blotta förskräckelsen (Virumaa Teataja, 2004). I Norden har barnen oftast mobiltelefoner med sig och kan ringa och be om hjälp. Man kan även sätta på musik att spela ur mobilen och detta kan skrämja vargarna. Oftast har man tid på sig att agera, då man märker att någon smyger bakom en. Det lönar sig att föra lite oväsen om man känner på sig

Träsnit af H. Weydits fra 1517 kopieret fra "Drept av Bjørn og ulv - en historisk oversigt over mennesker drept og skadet av rovdyr i Norge de siste 400 år" ISBN 82-529-2878-1 Landbruksforlaget 2005.

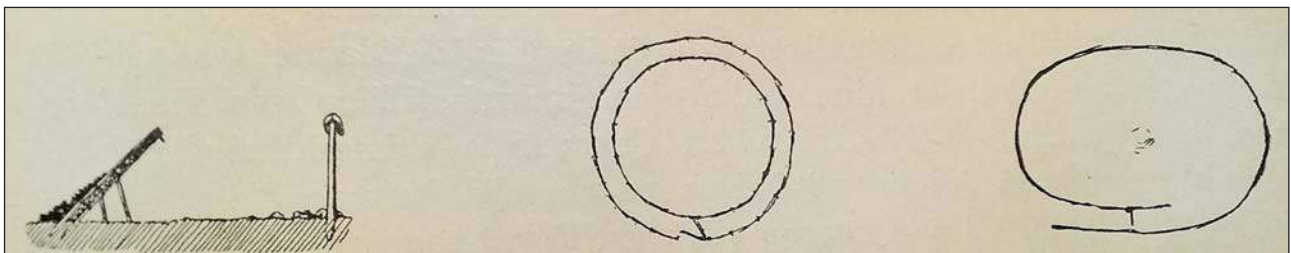
Det fremgår at ulve har dræbt mindst 100 mennesker i Sverige og Finland i historisk tid, mens norsk dokumentation er mangelfuld. Dog kendes 3 sikkert dokumenterede drab i 1700-tallet.

att någon följer efter en. En munter högljudd sång hjälper på humöret när man känner sig rädd!

Vargen har för vana att flera dagar iakttaga sitt byte innan den slår till. Vargen kan välja att anfalla vid djurens vattenställe. När fåren dricker koncentrerar de sig på det och är ett lättare byte. Se till att utfodringsstället på betesmarken och vattenstället är rovdjurssäkert. Placera det inte vid skogen eller nära ett vattendrag. En öppen plats passar bättre och kanske nära en plats var människor eller bilar rör sig oftare, om en sådan finns att tillgå. Tänk som vargen när du väljer matställen för dina djur. I Estland har en del bönder god erfaring av att ha musik på betesmarken, de tror att detta hjälper. Andra binder upp färggranna band vid stängslen. Vargar kan dock vänja sig vid olika ljud, så det gäller inte att känna sig för säkra bara man lägger radion på. Här i Estland har det även diskuterats om att hålla husdjur i skogen. En del bönder menar, att detta förvirrar vargen, vargen tror kanske då att husdjuren är "lovliga" bystedsdjur, en del av skogen.

I Estland är det ingen talan om att bygga kostnadsdyra elstängsel mot rovdjur, som man bygger i Sverige mot vargangrepp. Här är man även av den mening att inte elstängsel hjälper. I Estland använder man sig oftast av ovanstående nämnda metoder. Tillsammans använda ger dessa ett rätt så bra skydd.

Det finns dock äldre information som man även idag kunde utnyttja när man skall försvara sina husdjur. I skogsförordningar från 1647 och 1664 krävdes att alla djurhållare i Sverige, Norge och Finland även håller sig med vargfällor. Fällorna var oftast runda inhägnader med dubbelvägg. Den

Gammal vargfälla för att fånga varg sett från sidan och uppifrån. Lagg märke till den snedställda väggen som lutar inåt för att vargen skall kunna hoppa in i fällan. Om man vill använda samma metod att skydda djuren idag skall man göra det omvänt så att vargen inte kan hoppa in. (Teckning: Sirelius, U. T. 1919).

yttre väggen var snedställd, väggen lutade inåt. (ändamålet var ju att fånga vargen, inte att hålla den ute från betesmarken). Mellanrummet mellan staketen var så smalt att vargen inte kunde hoppa ut igen, den snedställda väggen hindrade detta. Man kunde således idag använda samma metod men omvänt, bygga två staket men svänga om det yttersta så det lutade utåt. Denna metod borde testas i praktiken, för att se om den håller varg ute. Vargar kan öppna dörrar som öppnas inåt genom att skuffa upp dörren om den inte är reglad.

På en rysk topografisk karta från 1860-talet över Östra Nyland i Finland (sydöst Finland) upptäckte jag att det vanligaste gärdet i skogsmark var risgärdet - inte traditionell störgårdsgård. Risgärde byggs man lätt i skog när man röjer upp skogsmark till betesmark. Denna typ av gärd är mycket tät och det blir även rätt så brett (omkring en meter). Jag har byggt 100 meter risgärde i min skogshage, mina får har aldrig hoppat över detta gärd. En man här i Estland berättade för mig att hans far hade byggt ett liknande gärd mot varg men upptill hade han lagt störrar som pekade utåt, i samma stil som vargfällan men så att "väggen" pekar utåt. Detta byggde han utanpå risgärdet.

I och för sig tror jag att de gamla gärsgårdarna med sina störrar uppe i luften ej heller lockar ett rovdjur att hoppa över. Det ser ju vasst ut! Man skall bara se till att pålarna inte har för stora mellanrum, 1 meter är lagom. Det går åt mycket material att bygga dessa gamla gärsgårdar men i längden betalar de sig tillbaka, speciellt om man kan skydda sina djur mot rovdjursangrepp.

God tur i sin husdjurshållning skaffade man sig på många olika sätt. Idag kallas detta oftast för övertro eller traditionsenlig kultur. I Estland har en del av de gamla vanorna hållits i liv ända till idag. Här känner man till många gamla seder och knep som för tur med sig. Man börjar tidigt, redan under årets sista dagar, under midvintern. Då tillver-

kar man "krässid", kors av strå / träd och ull. Dessa hänger man mot ont både i fönster och i stallar. Så börjar det nya solåret. Man bakar ett symboliskt bröd i form av en julgalt, som man låter ligga på julbordet och torka ända tills julen är slut. Man äter inte detta bröd utan ger det senare på våren till sina husdjur för att ge god tur under betes-säsongen. Man gör vallkäppar av rönn, detta sägs skydda husdjuren mot ont. Man läser böner och verser mot skogen, mot vargen, när man för ut sina djur på betesmarken om våren. Om vargen trots detta är framme och river en del av fåren så säger man följande ord mot vargen eller vänd mot skogen:

***Du har nu fått den del av min flock som tillhör dig!
Kom inte tillbaka innan nästa år!***

Det har alltså varit acceptabelt att vargen en gång per år har lov att ta sin del av flocken, den del av flocken som tillhör honom. Detta accepterar ännu många små fårägare. Det är inte "tillåtet" för vargen att komma två gånger till samma gård. Då blir bonden sur, det är dålig sed av vargen! De större fårägarna har dock oftast en noll-tolerans till vargangrepp.

Länge har vi människor varit "allsmäktiga" i vår djurhållning. Vi har varit vana att vi äger hela flocken som vi föder upp. Vi har varit vana att få full ekonomisk vinst av vår djuruppfödning. Kanske är det på tiden att acceptera att vi inte alltid kan få full ekonomisk vinst? Inte i husdjurshållning och ej heller i skogsbruk. Det finns även andra som måste ha lov att överleva och leva.

Vargen skall vara rädd för människan, därför måste även jakt på varg tillåtas då det finns tillräckligt med varg. I Estland har man vargjakt. Vargjakt försvåras av att en varg kan röra sig 200 km under ett dygn. På detta sätt är det lätt att räkna samma varg flera gånger. Vargflockar har dock sina egna revir och här i Estland vet bönderna var vargar bor. När man vet var de finns, är det lättare att skydda sina husdjur och att leva tillsammans med dem.

I Estland hade man sina innergårdar omgärdade med dessa gärdstyper. Grisar kom inte igenom denna typ av gården. Upptill ger gärdet ett "taggigt intryck", kanske detta håller vargen ute?

Hur anfaller varg husdjur?

Vargen är ett flockdjur, vis och slug. Den lär sig mycket snabbt. Enligt en analys från Asien (Rootsi, 2004) är vargens vanligaste anfallsvis följande: den smög sig obe märkt nära offret (79,7%); den använde sig av en taktik var en varg jagar fram bytesdjuren till de andra vargar (20,3%).

Det hände även att vargar försökte lura bort människor eller hundar från betesmarken. En ensam varg kan med flit visa sig för den som vallar djuren. Vallaren springer efter vargen som drar sig in i skogen. Resten av flocken kan på så sätt fritt anfalla djuren på betesmarken. Det gäller således inte att springa efter eller emot en varg för att jaga iväg den, men att se till sina djur och föra dem i säkerhet. Detta i alla fall om man ser en ensam varg.

Om sommaren jagar vargarna oftast ensamma. De smyger sig gömda mot vinden mot bytet. Starkare och större djur flyr uppåt i terrängen eller längs med höjder, svagare djur i flocken flyr neråt i terrängen. Vargar börjar jaga de djur som flyr längre nedåt i terrängen, de svagare. Vargarna kan genom husdjurens beteende bestämma vem de skall ta. När vargarna jagar i flock är deras jaktmetod ett samarbete. En del hjälper till att hitta bytet, andra utmattar bytet och en sista grupp gör själva anfallet. Vargar kan bedriva koordinerad jakt även på små bytesdjur (t.ex. harar). Större djur anfalls bakifrån eller från sidan. De jagar bytesdjuret till ett ställe var djuret har svårt att försvara sig själv. Låt oss titta på hur de olika husdjuren beter sig vid ett varganfall enligt Ilmar Rootsis forskning av historiskt material:

Får och getter

Ilmar Rootsi skriver "Getter och speciellt får har inte förstånd, snabbhet eller styrka att försvara sig. När vargar anfaller prövar getter att springa mot hus om dessa finns i närheten. Fårens säkerhet ligger alltid hos vallarens eller vallhundens reagerande". Jag är inte helt överens med Rootsi här, då jag tror att även får har en säker strategi mot vargangrepp. För en människa som inte känner får kan fårens beteende lätt tydas som huvudlöst beteende. När vargen har tagit ett får, flyr resten av fårflocken några hundra meter längre bort, stannar upp, trycker sig mot varandra och lägger huvuden mot farans riktning samt stampar med fötterna i marken. Vargar anfaller hellre vita får än svarta! (Rootsi, 2005). Kanske våra allmogefårs svarta färg ger våra djur skydd mot varg?

Det har även hänt att får springer efter vargarna. Man talar om att varg kan hyptnotisera får. Jag har i många situationer sett hur ledartackan bete sig då hon vill skydda sin flock. Det är inte svårt för mig att tro att hon även kan ge sig själv till vargar för att rädda resten av flocken. Min egen gamla ledartacka, samt sjuka djur håller ju sig ett stycke från flocken. Detta är nog ett tecken på att de är svaga och om det kommer ett rovdjursangrepp så är det en klar signal för rovdjuren att dessa är de svaga djuren.

Vargen tar tag i fåret runt om fårets hals eller i nacken. Om vargen har bråttom slänger den fåret upp på sin

rygg. Den kan även slå fåret med sin svans för att skynda på fåret som går / släpas vid dess sida. Vargar dödar inte alltid fåret genast men kan släpa hem det för att ungarna ska kunna öva sin jaktteknik på fåret. Vargarna kan även anfalla så att de springer nära flocken för att skrämma djuren till skingring. Därefter vänder de tillbaka för att ta de som är närmast. Vargar kan skapa panik i fårstallar genom att sticka in svansen i stallet och vifta med den. På så sätt försöker de skrämma ut djuren ur stallet och snapa upp dem så snart som de kommer ut.

Hundar

Hundar är inte vanliga bytesdjur för vargar om sommaren, men kan vara det om vintern när det finns lite bytesdjur i skogen. Hunden tilläts inte vara ute om natten förr. I Estland har vi haft ett område var vargar systematiskt ätit hundar (Laekvere området i början av 2000-talet).

Svin

Svinen är mycket flockbundna och de kan inte lämna någon i sticket. Svinen bildar en grupp, liknande en ring och följer med vad vargen gör. Om det finns kultingar med i grisflocken lägges dessa inne i försvarsringen. Oftast drar sig vargen tillbaka men om den anfaller så gör den det bakifrån eller från sidan. Galtar kan springa efter vargar för att jaga bort dem. Om vargen får tag i svinet för den bort svinet på samma sätt som den för bort får.

Nötkreatur

Kor och oxar är stora djur och kräver mycket mera arbete av vargarna vid ett anfall. Kor sänker huvudet och försöker med hornen slå vargarna eller att lyfta upp anfallaren med sina horn i luften. Om de lyckas slå till vargen när de springer med huvudet nedsänkt kan de till och med sätta vargen ur spel. Nöt försvarar sig även genom att ställa sig i ring. Vargar försöker ofta riva kor i juvret, det ömmaste stället på djuret.

Hästar

Hästar har bättre möjlighet att försvara sig mot vargar än kor och oxar. De är snabbare, kan ofta fly undan vargarna genom att springa ifrån dem. Hästar kan försvara sig både med fram- och bakben samt med sina tänder. Lättaste byte är hästen om den är bunden och om den är ensam på betesmarken. Varg kan döda hästar endast om de arbetar i flock. Hästar kan bäst försvara sig om de är en tillräckligt stor flock på betesmarken. (Hastig, 1935).

Alla har sin plats i ekosystemet, även skogarnas stora rovdjur så som de små myrorna och vackra fjärlarna. Nu när vargen kommit och sett mina djur kan jag vara rätt så säker på att han bara väntar på att jag eller djuren skall göra ett misstag. Men det finns mycket jag kan göra - jag skall börja med att röja skogen som är närmast så att man ser lite bättre in i skogen. Sedan tänker jag bygga lite mera risgården (linjeobjekt så jag styr vart vargarna rör sig). Jag tänker även slå gräset nere vid ån i början av sommaren, istället för först till sensommaren som tidigare. Jag aktar mig för Busk-Vilhelm (Vösa-Villem) och han - han får akta sig för mig!

Hur gjorde man förr för att skydda sig mot varg?

År 2005 utgavs ett livsverk av vargforskning på historiskt material av Ilmar Rootsi i Estland (några år senare doktoretrade han på samma material vid Tartu Universitet). Rootsi har forskat i historiska uppteckningar och genom att läsa hans bok får man veta mycket om vargar. Här tar jag upp några saker som angår husdjur och vargar:

- * Man förde inte husdjuren till avlägsna betesmarker under sensommaren.
- * Förr fanns det så många vargar att man måste hålla sig med 2-3 vuxna vallhjon på byns gemensamma betesmark.
- * Inget djur lämnades ute om höstkällarna.
- * Hungrigast var vargarna i januari och februari, "då åt de bark, hästgödsel, läder, band och lumpor"
- * Det hände att vargarna bröt sig in i stallarna genom att söndra fönster, dörrar och luckor. Man gjorde upp eldar runt om djurstallarna om natten för att hålla dom borta.
- * Förutom vargmånader fanns det även vargdagar - det är dimmiga och regniga höstdagar. Dessa följer jag själv väldigt nog. Om det är en dimmig höstmorgon får jag sova lite längre för djuren kommer inte ut innan dimman har lättat. Regniga dagar får de stanna inne hela dagen - jag slår löv som dom får nöja sig med den dagen.
- * Man höll sig och håller sig än i dag med vakthundar. Vakthunden är människans öra, öga, hand och fot. En vakt-

hund är inte detsamma som en vallhund. En vallhund hämtar hem fåren eller med hjälp av den kan man styra flocken. En vakthund vaktar att ingen främmande kommer in på betesmarken.

Det fanns många sätt att skrämja bort vargar. Här kommer några gamla tips:

Eld: är ett bra sätt att hålla vargar borta från betesmarker.

Klockor: Man kunde hänga en klocka runt om hundens hals - dess ljud kunde hålla vargarna borta för en tid.

Slaginstrument / musik / oljud: Man använde sig av olika slaginstrument ("puukello" - finskt trädklocka; ett handbräde med en trädkula fäst i ett rep som man kunde svänga fram och tillbaka och detta gav ett oljud), flöjter, vallhorn, bössor (skott) för att skrämja vargar. Säckpipan var även ett bra instrument att skrämja vargar.

Krutlukt: Vargar tycker inte om krutlukt. Man gned in hästars halsar och bakben med krut.

Tjära: Vargar tycker heller inte om björktjära. Man kan smörja in husdjuren med tjära. Detta håller även räven borta. Användes till och med på höns, gäss och änder.

Band: En del band röda band runt djurens svansar eller i deras horn. Idag har jag hört att man bundit färgranna band i staketet runt betesmarken.

Illaluktande växter: Dyvelsträck eller asafoetida (vanlig inom folkmedicin förr) är intorkad växtsaft från två flockblommiga växter, Ferula asa-foetida och Ferula narthex. Man band dessa i en liten påse runt om halsen på fåren för att hålla vargen på avstånd.

Der er lange traditioner for at blande ulve og kultur. I middelalderen tillagdes ulve således rettigheder og skyldigheder og kunne fx dømmes ved legale domstole. Tænk også på fabler og eventyr med tænkende og talende ulve.

3 tegninger af Mogens Zieler fra "Den Lille Æsop" af Rudolf Broby Johansen Gyldendal 1945.

Vid siden takker ulven nej til lænkehundens sikre og mætte liv i lænker med ordene "Jeg tror alligevel, det er bedre, de ikke ved, hvor de har mig". Ulven ovenfor har lige fået et ordentligt spark af et klogt muldyr, der narrede den til at læse under sin hov.

Ulven ovenfor til højre reddes fra at dø af kvælning i et ben, og belønner siden den opofrende trane med ordene: "Synes du maaske ikke, det er Belønning nok, at jeg ikke bed hovedet af dig, skønt du var tosset nok til at stikke det i Ulvens Gab?"

Låt oss titta lite på gammal rovdjursstatistik från Estland år 1822 för att försöka se vem som blev tagen av varg:

Djur tagna av varg år 1822 i två estniska socknar

	Vändra socken	Äksi socken
Får	245 (37%)	280 (35%)
Gamla svin	92 (14%)	104 (13%)
Hundar	87 (13%)	39 (5%)
Gamla hästar	45 (7%)	33 (4%)
Föl / unghästar	39 (6%)	48 (6%)
Getter	39 (6%)	82 (10%)
Kvigor, ungdjur	27 (4%)	60 (8%)
Kor	25 (4%)	27 (3%)
Oxar	22 (3%)	21 (3%)
Kalvar	18 (3%)	16 (2%)
Äldre kuling	17 (3%)	82 (11%)
Totalt	656 (100%)	792 (100%)

(Källa: Rootsi, Ilmar 2005)

Får och gamla svin var mest utsatta i dessa socknar år 1822. Förhållandena var rätt så annorlunda i 1822, det fanns mera husdjur och mera människor på landet. Vem som togs mest av varg kan även avspegla vilka djur som man hade mest av. Även åldern på djur som togs behöver inte visa så mycket då man ofta höll äldre och unga djur under bättre uppsikt än de som var i god kondition. Friska djur kunde föras längre ut i skogen, medan unga hölls närmare gårdarna / byarna. Av statistiken från två socknar i 1822 kan vi se att alla djurslag blivit utsatta för vargangrepp, mest utsatta är får och på andra plats kommer gamla svin. Under 2011 blev 733 får uppätta av varg i Estland (Saarte Hääl, 2012). Många som blir av med endast ett får meddelar troligtvis inte till myndigheterna om fallen. Idag har vi således lika många vargangrepp i hela Estland som endast i en socken under år 1822!

Johannes Hastig skrev ner rovdjurshistorier från Lapträsk i Finland år 1935. Omkring 1850-talet sågs i trakterna mellan Lindkoski och Strömfors en svärm av vargar - en skock av mer än 60 vargar (ca. 100 km öster om Helsingfors). Mest utsatta var djuren på skogbeten och i utmarkerna. Det hände flera gånger att hela kobesättningar fick sätta livet till. Hastig nämner att får och nötdrevs hem till natten medan hästar ofta fick vara ute om natten. Man försökte hålla hästarna i flock så att de kunde försvara sig själva vid behov. Hastig beskriver 28 tillfällen av vargöverfall, de flesta med döda offer. 54% av överfallen skedde om dagen, medan 21% om morgonen eller kvällen. Långt de flesta anfall gjordes av ensamma vargar 46%. Två-tre vargar anföll i 18% av tillfällena. Angrepp av en flock av vargar var endast i 14% av tillfällena. Två vargar klarade av att riva 10-12 får. Han nämner flera modiga djur, bland annat baggen som tre gånger blev anfallen av varg under samma sommar och dog i det sista anfallet. Han berättar även om hästen som skyddar ett får genom att anfalla vargen som försöker ta fåret. Intressant är även Hastigs följande utlåtande om ett varganfall var endast två kor i hela besättningen överlevde.

"Söndagen den 2. juni 1872 kom en ko, som tillhörde Kolars i Lindkoski, ovanligt tidigt från den i skogen

belägna betesmarken. Hon befanns vara mycket orolig. Allt emellanåt vände hon sig om på vägen och råmade efter de andra korna, som hon gått i sällskap med. Och då hon uppnådde hemmet, runno ymniga tårar nedför kinderna på henne.* * Att kon av sinneshörelse verkligen kan fälla tårar, anses här av erfarenheten vara till fullo bestyrkt." (Hastig, 1935)

Hur vet jag att vargar är i närheten av min djurflock? Det gäller att välja rätt ras om man håller djur i rovdjurstrakter. Allmogedjur har oftast en inneboende rädsla för rovdjur och rör sig i flock på betet. Jag har estniska allmogefår och har under de senaste åren följt med dem på betesmarken för att lära mig hur de betar och beter sig i flocken under betesperioden. Under vintern 2010-2011 närmade sig vargarna första gången vår by. Det var flera som såg dem springandes på vägarna under den snörika vintern. Under våren 2011 hittade vi mellan Kiltsi och Vao byar (avstånd 2 km) flera uppätta hjortar (5 stycken). Sommaren 2011 var det många iakttagelser av varg i området (ensam varg hoppade upp på vägen framför cyklist, två vuxna vargar med 4 ungar sågs av bärplockare, 3 vuxna vargar blev otaliga gånger sett om natten i augusti månad nära gård med får).

Sommaren 2011 var även första sommaren som jag flera gånger fick se hur mina egna allmogefår betedde sig då -troligen- varg var i närheten. Jag har djuren inomhus sommartid även om nätterna. Vargen såg jag aldrig själv men "något" var på gång hela sensommaren. Här följer 8 situationer var jag misstänker att vargar var i närheten av fårflocken:

Situation 1. I början av sommaren turades tackorna om att stå upp när alla andra i flocken låg ner och idisslade mellan betningsvarven. Tackorna bytte "vakt-tur". Detta har jag inte sett under tidigare år.

Situation 2. I juli tog jag en tidig kväll in lön till djuren i stallet. Alla kom med in men ledartackan ställde sig i dörröppningen och stirrade mot skogen hela den tid då resten av flocken åt. Det har jag inte sett att hon skulle ha gjort innan. Hon älskar lön så nog fanns det en anledning för henne att hålla vakt och inte glupskt äta lön som hon annars brukar.

Situation 3. Min gamla ledartacka (13 år) gick ca. 10-20 meter från övriga flocken. Hon höll sig mellan skogen och flocken och visade klart att hon var utanför flocken. Det såg ut som om hon skyddade flocken genom att ge sig själv ifall det skulle bli ett anfall.

Situation 4. Tackorna ställer sig i styv upprätt ställning, men höjt huvud och blicken vänd mot skogen. De kan stå så i många minuter innan de sänker huvudet och fortsätter att beta. Ibland var det bara ledartackan som gjorde så, andra gånger var det flera av de äldre tackorna som stod stilla och lyssnade. Samma ställning håller de om en hund rör sig på vägen. De följer hunden tills den passerat betesmarken och är på tryggt avstånd från flocken. (Såg ett rävanfall mot fåren under våren 2011, fåren drog sig i tät grupp men sprang bara ca. 30 m från räven och stannade så för att fortsätta beta).

Situation 5. I början av augusti var djuren ute på ängen, klockan var omkring 18 på kvällen. Plötsligt stormade hela flocken in i stallet men var så förblindade av rädsla att de sprang rakt på sågbocken (som är väldigt tung). Sågbocken flög många meter i luften i förbindelse med deras stormande. Jag satt på trappan och såg hur sågbocken flög och fåren stormade in. Jag sprang upp och ut på ängen men såg ingenting.

Situation 6. Leida, en grannnumma, har två får och en hund. Hunden är ute om natten men fåren håller hon inne om natten, som sig bör. I början av augusti kom tre vargar mitt om natten (vid 2 tiden), de kom nästan varje natt och blev allt modigare och kom tidigare och tidigare. Till sist var de på plats redan klockan 11 om kvällen. Leida gick ut varje gång som hennes hund började skälla och slog med metall mot metall för att skrämja bort dem. När hon riktade sin strålkastare mot dem så lyste deras ögon röda i mörkret. Under vintern 2010-2011 stod en dag två vargar på hennes gödselhög och såg in genom fönstret till stallet.

Situation 7. Fåren åt inte på de delar av ängen som låg mot skogen i augusti och september. De höll sig till ett område nära huset, mitt i byn, var marken var omgiven av två vägar med trafik. Mina får går fritt på betesmarken, inga staket. Endast trädgården är omringad av staket.

Situation 8. Den 20.9.2011 satt jag klockan 14 inne i stugan. Plötsligt blev det ett fasligt liv utanför. Jag hör hur någon kommer upp för trappan. Ytterdörren stod öppen till tamburen. När jag öppnar dörren till stugan stod alla mina 6 får inklämda i den lilla tamburen. Jag blev arg på dem, för de får inte hoppa över staketet och komma in i trädgården. Jag satte in djuren i stallet som straff i två timmar. Klockan 16 släppte jag ut dem igen. De var ute på ängen i en timme och så kom det på samma sätt in i tam-

buren efter mig. Först då förstod jag att de var rädda för något och lade in dem för natten redan klockan 17.

Situation 9. Den 1.10.2011 körde jag ut sommargödseln ur stallet. Klockan 19.30 såg min granne hur en varg stack ut huvudet ur vår häck och en annan sneddade över vägen och gick mot gödselstacken. Endast 1 minut innan hade min 10-åriga son varit ute på gårdsbacken med ficklampa för att söka efter katten. Jag ringde runt till alla grannar att de inte skulle släppa ut sina hundar ensamma inför natten. Samma kväll vid 21-tiden hörde närmaste granne hur en hare skrek - han trodde att den blev vargmat. Harar skriker nämligen väldigt högt när de blir dödade. En tid senare hittade man även en stor hjort med fina horn som blivit uppäten i närheten - säkerligen av samma vargräjd.

Genom att titta på djuren och vara med dem på betesmarken lär man sig även att känna igen när djuren är oroliga. Nuförtiden kan jag redan på rätt långt avstånd se om djuren är oroliga eller om de är lugna. Det är ju inte alltid vargar i närheten men oftare kanske hundar, rävar eller rovfåglar som kan väcka djurens uppmärksamhet.

Källor

Hastig, Johannes (1935): Från rovdjurstider i Lapträsk. Livsteckningar och hembygdsminnen I. Lovisa. Östra Nylands tryckeri.

Michelson, Annika. Estlands allmogefärs betesbeteende, fältarbete 2006-2011. Opublicerat material.

Rootsi, Ilmar (2005): Tuli susi soovikusta. Tartu. OÜ Greif trükikoda.

Saarte Hääl 14.1.2012. Hundiseminar: lammaste pidajad on üksi jäetud <http://www.saartehaal.ee/print.php?content=artikkel&artid=29661&sub=41&sec=1>

Sirelius, U.T. (1919): Suomen kansanomaista kulttuuria I. Otava. Helsinki

Virumaa Teataja. 9.11.2004. Laekvere huntide mõistatus www.virumaa-teataja.ee/110904/esileht/15019671_1.php

Ledartackor vaktar en hund som passerar flocken. I denna ställning såg jag dem även sommaren 2011 men då stirrade de mot skogen.

Calliphora vicina
Foto: Walther Gritsch

Akta dig för spy- flugan!

Annika Michelson

annika.michelson@hamk.fi

Sommaren 2011 fick vi besök av en ny bekantskap i både Estland och Finland - spyflugan (Calliphoridae). Detta är ingen gemytlig bekantskap och man kan bara hoppas på lite torrare och lite kyligare sommar nästa år så den i fortstättningen skall hålla sig borta. Även vargarna har härjat vilt denna höst i Estland, med flera än 600 döda får som följd. Men tillbaka till spyflugan. Jag har hållit får i Estland i 6 år och läst om får i ca. 10 år men medvetenheten om spyflugan kom som en blixst från en klar himmel. Jag hade aldrig hört om dem innan 13.8.2011. Jag var nog bekant med "mulesing" i Australien var man drar huden bort runt om svansen på fåren för att just förhindra att skit sätter sig i ullen runt svansen med flugangrepp som följd. Visste även att i England har man en vana att doppa fåren i giftbad för att ta livet på oknytt i pläsen. Men det var också allt som jag visste.

Spyflugor är större än vanliga flugor, ofta skimrar de i metallgrönt eller -blått. De har ett surrande ljud när de kommer. I Svenskfinland kallar vi dem "bombilar". Spyflugor äter vanligtvis nektar, honungsagg, lite färsk spillning och köttsoft då och då. Larverna lever av multnande växter men de flesta föredrar föda från djurriket. Linné har sagt att de kan äta en häst lika snabbt som ett lejon. Äggen utvecklas till larver 8-24h. Därefter börjar de äta hål på huden för att sedan börja äta djurens kött. Oftast upptäcker man dessa först när det är för sent.

Vi hade ett ullseminar i anknytning till Interreg IV projektet KnowSheep den 13.8.2011 och där kom en bonde från Ösel fram till mig och berättade hur hans får lider av larver i otäcka öppna sår.

Gård 1 Ösel: Han berättade att bromsar (Tabanidae) biter hål i djuren först och sedan lägger dessa otäcka flugor ägg i de små sårn. Han berättade att han målar sårn

med tjära, det svider inte på djuren och håller insekterna borta. Tjären lossnar själv från ullen inom ett par månader.

Efter detta seminar blev vi uppringda i snabb takt från två olika gårdar:

Gård 2 Sydestland: Bonden hade hållit 2 djur kedjade vid en skogskant och dessa var översållade av fluglarver (det är inte tillåtet att hålla djur kedjade på betesmark här i Estland men det är en gammal sed att man kedjar ledartackan och de andra får gå lösa. På så sätt behöver man inte bygga staket/gärdsgårdar). Bägge djur avlivades.

Gård 3 Nordestland: Gårdens hund hade skrämt deras 3 får (de hade bara 3). Ett stod uppe på källartaket när ägaren kom hem, de två andra var försvunna. De letade efter fåren men hittade dem inte. Två veckor senare hittade de fåren i skogen, levandes, men bägge hade spyfluglarver krypande över hela kroppen. Den ena hade stora öppna sår med larver i, denna avlivades genast. Den andra plockades ren av larver, huden rengjordes och den överlevde.

Vilka råkar då lättare ut för spyflugorna? Denna information är inte skriven från någon källa men praktiska situationer som jag tänkt mig fram till eller hört av bönder. Logiskt tänkt så är risken större:

- * om man håller fåren ute om natten. Det är vanligt att det bildas sårskorpor på huvuden - det är troligen bromsar (Tabanidae), myggor och annat oknytt som biter dem i huvudet och i dessa sår kan spyflugorna lägga sina ägg.
- * om får klipps endast en gång per år. Pläsen blir fuktigare och detta tycker spyflugan om.
- * får som är smutsiga.
- * om gården har många får på litet område.
- * om gården har kötttraser med dåliga moderegenskaper. Dessa gårdar har ofta flasklamm. Flasklamm har ökad

risk för diarre. En smutsig påls tycker spyflugan om:

- * om gården har kötraser med långa håriga svansar. Svansarna blir lätt smutsiga och dessa är ett bra ställe för spyflugans små larver att bo på.
- * om man använder skogsbetesmarker utan områden med öppna och vindiga platser.
- * om ägarna klipper av svansarna på fåren. Detta är inte tillåtet men förekommer i en del länder. Dessa får kan inte vifta med svansarna för att vifta bort flugorna runt om rumpan.
- * gårdar med smutsiga stallar, smutsiga utegårdar och smutsiga betesmarker.
- * igenväxta kulturbetesmarker (eventuellt spelar detta en roll).

Men det värsta är att vem som helst av oss kan drabbas trots att vi sköter hur bra som helst om våra får! Vad kan vi då göra för att undvika dessa problem. Mina råd går i första hand till besättningar med mindre än 20 får, men gäller i mångt och mycket även större besättningar:

- * Håll djuren inne om natten även sommartid då detta skyddar djur mot insekter och rovdjur. Om man håller inne djuren sommartid om natten skall man lägga rent strö under djuren varje dag - sommarperioden producerar lika mycket dynga som vinterperioden - om inte mera!
- * Kontrollera (= lyft på svansarna och titta att där inte finns sår med larver i) djuren om det är varmt och fuktigt väder (ofta i juli-augusti).
- * Klipp djuren två gånger per år.
- * Håll stallar och betesmarker samt djur rena. I Estland städar äldre kvinnor även områden utanför stallet och de områden var fåren mest håller till (= plockar dagligen bort gödseln, sopar / krattar marken).
- * Det kanske är bättre om lammen föds i februari för att vara lite större när de kommer ut på betesmarkerna.
- * Klipp inte ullen superkort just innan djuren skall släppas ut på betesmarken - klipp tidigare. Maskinerna klipper väldigt nära huden och lämnar inget skydd mot insekter.
- * Man kunde prova på att tjära dörröppningar till stallet. Kanske det hjälper att minska antal insekter i stallet sommartid (har inte själv provat).
- * Håll inte djuren på en alltför liten betesmark - de behöver kunna springa undan eventuella insekter.
- * Håll inte djuren på endast stängda, skogsbeklädda betesmarker - de behöver kunna springa till ställen var vinden blåser ifall de angrips av insekter.
- * Sköt om din kulturmark så den har såväl öppna betesytor som trädbevuxna.
- * Se till att djuren har ett tryggt ställe att gnugga sina kroppar på betesmarken, till exempel ett staket av bräder, ett stengärde eller en bar trädstam. Låt inte djuren gnugga sig mot enstammar (eller granstammar) så torra barr ramplar ner i ullen och kan skapa små sår i huden.

Vad skall vi då göra när olyckan är framme? Om såren är stora är det bäst att avliva djuret genast. Om såren är mindre och man tror att man kan rädda djuret så tillkallar man veterinär. Sätt genast igång med att plocka bort larverna ur pålsen (t ex med en pincett). Larverna kan

vara över hela djurets kropp. Plocka bort larver ur såret. Rengör såret med decifieringsvätska och djuret behandlas med antibiotika. Håll djuret inne tills alla sår är läkta.

Låt oss hoppas på en lite svalare eller torrare sommar!

Dagens "skörd" redo för komposten Foto: Annika Michelson

Ett brädplank är bra och tryggt att gnida sig emot - inga barr faller i pålsen! Foto: Annika Michelson

Källor:

Entomologi.se. Småkryp. Spyflugor <http://www.entomologi.se/cgi-bin/enter.cgi?iljwhat=3031> 30.1.2012

Michelson, Annika. Estlands allmogefårs betesbeteende, fältarbete (2006-2011) Opublicerat material.

PS. Da Lommen skaffede Walther Gritschs fine portrætfoto af fluen fra det fantastiske netværk <http://www.fugleognatur.dk>, gav Peter Nielsen, som 1983 til -90 arbejdede med græsædende insekter og mider i grønlandske græsmarker, spontant denne oplysning: I Sydgrønland i 1980'erne var der problemer med myiasis hos får. Protaphormia terraenovae overvintrer som voksen, og er klar når fårene om vinteren kommer fugtige ind i stalden for natten. Dengang fik de kraftfoder i krybben i form af fiskemel, der som støv satte sig i fårenes pels, specielt ved halsen. Problemet forsvandt da man istedet spredte fiskemelet i krybben i tide inden fårene kom ind. Så støvet havde lagt sig (red. anm).

Då/nu i mulens marker

Åke Carlsson Foto: Tore Hagman

Ett kalhygge uppstår från en dag till en annan och väcker uppmärksamhet, men många landskapsförändringar sker så långsamt att det är få som lägger märke till dem. Carl Fries skriver i sin bok *Gammalsverige* (1965): *"Ingenting förändras märkbart från idag till i morgon, från i år till nästa år; därav följer att vi alla, ögonblickets barn, kan betrakta vår hembygd utan att fatta vad som sker. Helt annorlunda blir det för den som efter två, tre årtionden kommer tillbaka till sin barndoms landskap."*

Jared Diamond har i boken *Collaps* (2005) myntat uttrycket landskapsglömska (landscape amnesia) för denna smygande förändring, som är tillräckligt långsam för att undgå upptäckt. Han ser landskapsglömska som en viktig orsak till att människor ibland inte märker ett framväxande problem förrän det är för sent.

Landskapsglömskan kan bekämpas på ett sätt som hittills har utnyttjats alltför lite. Genom att leta upp gamla fotografier och ta nya på samma plats samt att publicera dessa tillsammans får den vanligtvis hemmablinda upp ögonen för långsamma men drastiska förändringar, på samma sätt som den som återvänder till en plats efter lång tid. Det finns en mängd gamla fotografier där landskapet, avsiktligt eller oavsiktligt, är dokumenterat. Att ta fram dessa bilder och försöka hitta platsen där fotografen stod för många år sedan är en spännande sysselsättning, som skulle kunna bli en folkrörelse till gagn för landskapets skönhet, kulturarvet och den biologiska mångfalden.

Vi försöker föregå med gott exempel. År 1987 gav vi

tillsammans med Gunnar Arnborg ut *Mulens marker*, som är en bok om de västgötska betesmarkernas kulturhistoria. Under åren 1982-86 reste vi runt i landskapet för att tala med bönder och dokumentera beteskulturen i olika avseenden, inte minst fotografiskt. De flesta fotona publicerades aldrig, men har arkiverats med uppgifter om datum och gårds- eller bynamn. Detta var innan ängs- och betesmarksinventeringarna startade och vi fick mest lita till våra personliga kontakter och förfrågningar hos hembygdsföreningar samt strödda uppgifter i litteraturen.

Under åren 2011-12 återvände vi till platser som vi dokumenterade på 1980-talet. Vi hade med oss diabilder, kontaktkopior av svartvita negativ och boken *Mulens marker*. Ofta mindes vi ungefär var fotografierna var tagna och sedan letade vi efter något identifierbart, ofta stenblock eller träd, i förgrunden. Vi fick ofta leta länge innan vi fann rätt position och i en hel del fall fick vi ge upp. Lyckligtvis fanns det i många fall bilder från två eller flera positioner inom en betesmark och vi lyckades i regel återfinna åtminstone en av fotoplatserna.

Där förändringen varit som störst var det naturligtvis svårast att återfinna fotoplatserna. Därför kan bildmaterialet ge en alltför ljus bild av läget. I några fall kände vi igen bakgrunden men hade inte något lätt identifierbart i förgrunden för att mera exakt placera kameran. Ibland hade träd och buskar avverkats som kunde varit till vägledning. Då fick vi istället leta efter stubbar. Vi trodde från början att stenar skulle vara lätta att återfinna, men så var inte alltid

Bogared, Od 23/9 1984 - 3/9 2012

Den kortsnaggade grässvålen har ersatts med svagt betad, igenväxande mark. Gräset på stenarna har till stor del ersatts med mossor och lavar. På stenblocken i förgrunden ses även lingonris (*Vaccinium vitis-idaea*).

fallet. De stenblock som vid första fotograferingen låg lavbekladda i en kort grässvål kunde vara svåra att identifiera när de låg helt mosstäckta i högt gräs. I några fall har vi varit tvungna att avvika något från den ursprungliga fotopunkten på grund av igenväxning som skymt motivet. Sammanlagt har vi besökt drygt hundra lokaler.

Några trender är lätta att se:

- * Den tydligaste förändringen av alla är att stenar i mycket stor utsträckning koloniserats av mossor på lavarnas bekostnad.
- * I många, uppskattningsvis en tredjedel, av betesmarkerna har betet upphört.
- * Betestrycket är ofta så lågt att vissa delar av betesmarken överges helt.

Odenskulle, Gökhem 22 maj 1983 - 21 maj 2012

Enar växer snabbare än vad man i allmänhet föreställer sig. De växer särskilt snabbt om man bara låter en stam vara kvar. Om man dessutom kvistar upp stammen som på bilden, kan man få ett vackert enträd. Sådana skapades förr i stor mängd för att användas till stölar i trädgårdsgårdar. Uppkvistade enar inkräktade obetydligt på gräsproduktionen. Att göra enträd av enbuskar är en syssla som borde återupptas. Den bidrar till att ge betesmarkerna en ålderdomlig prägel.

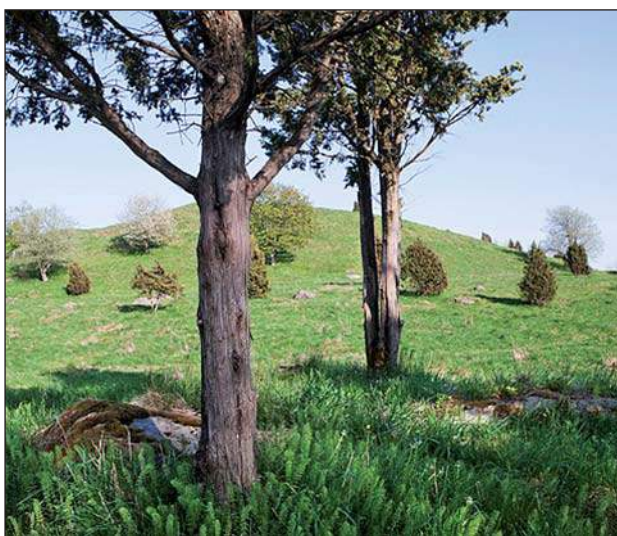
* Träd och buskar breder ut sig inom hävdade objekt. Rönjning är ofta eftersatt. Det går inte att beta så hårt att man inte behöver röja.

* Det är vanligare med tillskottsutfodring. Den förstör i varierande grad grässvålen och minskar därmed artrikedomen.

* Betesmarker inhägnas tillsammans med näringsrika, före detta åkrar till större fållor. På lång sikt blir naturbetesmarkerna därigenom näringsrikare.

* När man fotograferar en betesmark kommer ofta omgivande landskap med på bilden, men numera är utsikten mer begränsad av busk- och trädridåer.

OBS: Många fler intressanta bildpar och texter finns på: www.mulensmarker.se

Månsholmen, Norra Vånga 21/8 1985 - 14/8 2012

Ljungen är numera nästan försvunnen. Kvarvarande ljung är hårt nedbetad och blommar obetydligt. De flesta enbuskar har tagits bort. Några björkar har växt upp på dikesrenen.

Vikingerne skov

Skoven som ressource - i vikingetiden. Hvad ved vi? Hvad kan vi vide?

Bjørn Petersen

Vikingskibshallen i Roskilde og SAXO-instituttet under Københavns universitet holdt i november 2012 et stærkt interessant og underholdende seminar om, hvordan det kraftige tømmer i imponerende mængder, kvaliteter og dimensioner til vikingernes skibe og bygninger blev til. Og hvad vi idag kan vide om det.

Hvordan så Danmarks og Nordens skove ud dengang - og i middelalderen? Hvordan blev de drevet og brugt? Hvilke spor og kilder findes?

For at starte med svarene: Vi ved det ikke. Vi kan stort set intet sikkert sige. De skriftlige kilder er alt for få, sene, upræcise og partikulære. Billedkilder ligeså. Arkæologiske vidnesbyrd viser nogle af skovens produkter, men knappest processerne, der har skabt dem. Pollen og subfossiler er trods alt ret få. Og svære at sammentolke til sammenhængende skovbilleder. Total-analyser af DNA-rester i daterbare jordlag (jvf Willerslev et al. 2003 m fl Eske Willerslev-artikler) vil måske kunne bidrage med data om skov-arter, men nok ikke om metoder i skovdyrkning og forvaltning. Der er altså gode grundlag for faglig fabulering og inspireret gætteri. Stærkt stimulerende! Her kommer så mine inspirerede gætteri. Og mine egne refleksioner over, hvad jeg hørte og tænkte den dag.

De bedste kilder er selve de bevarede tømmer-rester. Hvad man kan deducere fra dem, er kongevejen til vikingeskovens terrain vague. Sagn, overleveringer og deduktioner med mere kan kaste skrålys ind over den.

Jon Godal fra Norge har en bemærkelsesværdig indsigt i ved. Ud fra kvaliteten af vildt imponerende fyrretømmer (tall) fra bl a stavkirker kunne han sandsynliggøre at det måtte komme fra "nr-2-træer". (Dvs vokset op i halvskyggen af en bevoksnings pionerer). Ud fra det beregnede forbrug af svære stammer i de specifikke kvaliteter, der kræves til bl.a. tagspån og konstruktionstømmer kunne han vise at spontane stammer fra naturskov (ihvertfald af de slags, man

idag kan finde fragmenter af) umuligt kunne have dækket behovet på de arealer, der fandtes. Der må nødvendigvis have været langt højere hyppighed af egnede træer. Kunstigt fremelsket af langtidsplanlæggende forstvikinger? Ifølge gammel visdom er et skibs omdriftstid 400 år: 200 i skoven og 200 på søen.

Kan der være andre forklaringer? Eller regnefejl?

Vikingskibshallens egen **Søren Nielsen** har lært meget overraskende om skibstømmer. Dels af kyndigt norsk skovfolk, som kan kende gode fyrre (tall) bl a på barkens følelse og toppens form. Dels af direkte erfaringer med at søge, finde, fælde og bruge store danske flådeegge.

Vikingskibshallen er det andet store center for eksperimentel arkæologi på Roskilde-egnen. Det første var forsøgscenteret (der nu hedder "Sagnlandet") i Lejre. Også andre steder i Norden eksperimenteres med forhistorisk og historisk teknologi fx Åskhult (se s xx), bl a for at opdage hvad der kan (kunne) og ikke kan (kunne) lade sig gøre i praksis. En af Vikingskibshallens erfaringer med stammer var, at spejkløvning i 32 lagkagesnit til planker er ren teori. Det højeste, de har opnået er et enkelt lykkeligt tilfælde af 16. Og det var en helt usædvanlig jævn og ren, villigt kløvet stamme.

(Det kunne være interessant med et temanummer af Lommen med en samling præsentationer og erfaringer fra forskellige nordiske eksperimenter med historisk og forhistorisk teknologi og jordbrug.)

Begrebet "skov" burde dekonstrueres og afskaffes, forklarede **Bo Fritzboer** - med glimt i øjet, men også en seriøs pointe på spidsen. Bo må vide det: Velrenommeret medlem af Skovhistorisk Selskab og Landbohistorisk Selskab; førende landskabshistorisk forsker med imponerende udgivelser, bl a "Danske skove 1500-1800: en landskabshistorisk undersøgelse", "Kulturskoven", "Det åbne lands kulturhistorie" og "Vandets veje: Skjern Ås miljøhistorie gennem 350

Udsigt fra Vikingskibshallen. Foto: Bjørn Petersen

år" (meget relevant for årsmødet 2013) Bo skrev også artiklen "Fællesskabets Marker" i Lommen 46 s 34 og anmeldelsen af Ömse sidor om vägen her i nr 49 s 48.

Når begrebet "skov" bør afskaffes, er det fordi det er en historisk anomali. Før indfredningerne fra sidst i 1700-tallet var forskellene mellem forskellige landskabs- og -brugs-former en del mere diffuse. 'Skov' betød ikke noget med lukket kronetag eller mindst 5 m høje træer, men blot "*Alle de pladser eller stykker land, som ere med træer begroede*". (Arent Berntsen 1650, citeret fra "Danske skove 1500-1800")

Hvor meget? Hvor lidt? Hvor tæt? Hvor spredt? Hvor stort areal? Ikke relevant for definition, men nok for vurdering af ressourcerne: Vildt, honning, nødder, urter, rødde, olden, græsning, hø, løvhø, skygge, læ, svedjer, småagre, sten, ler, kalk, kul, tjære, gærdsel, brændsel, bark, aske, saft, gavntre og tømmer i forskellige dimensioner og kvaliteter (... og svampe, de arter man monne have brugt; de steder, man monne have gjort det).

Arealernes brug reguleredes mere gennem lovbestemt fordeling af rettigheder til bestemte ressourcer, end af ekskluderende ejerskab som i moderne (oplysningstæknings?) retsopfattelse (jvf Thomas Højrup's artikel om fiskerettigheder i Lommen 48 s 27). Mest relevant for skibstømmer-spørgsmålene er sondringen mellem overskov, der tilhørte herremanden og underskoven, som bønderne frit måtte bruge. Skellet gik juridisk på en kombination af størrelser og arter; nok mest det første, men det kunne være uklart. Gjaldt små eksemplarer af eg, bøg, skovfyr som overskov, eller gjaldt alle træer med bul (stamme) under fx 3 m. som underskov? Tog man det i praksis lidt forskelligt i forskellige perioder, steder og situationer?

Hidrører overskovs-begrebet oprindelig fra en tid, hvor regionale stormænd (hærremænd) skulle levere og udruste et skib til ledingsflåden, og derfor måtte have ret til en freddet forsyning af egne træer?

... ja, en tåbe kan spørge om mere end ti vise kan svare på. Mine spørgsmål er ikke nogen, Bo har lagt op til. Han svarede klart og historiefagligt tydeligt at vi simpelthen ikke har kilder, der fortæller nok om tidens (ca 700-1100 e kr) samfundsforhold og organisering. Endsige skovdyrkning.

Peder Dam, også fra SAXO-instituttet, måtte rekonstruere skov-begrebet efter Bo Fritzbøgers dekonstruktion, selv om han vist ikke var helt uenig. Men han er blevet presset til at prøve at lave et kort over Danmarks skove i middelalderen, og har godvilligt om end modstræbende forsøgt. Men kilderne er og bliver for upræcise, sporadiske, sene og usikre. Også fra middelalderen. Både de skriftlige, billedlige, arkæologiske og naturvidenskabelige. Peter har ellers samlet mange, og forsøger gerne både tolkninger og synteser - men ikke uden klare forbehold.

Tilsyneladende er der stor kontinuitet i skovenes koncentration. Videnskabernes Selskabs kort (1762-1822) er det første bredt dækkende (men ikke snævert detaljerede) danmarkskort. Sammenholdt med en del af de ældre stednavne, nemlig -ryd, -rød, -tved + afledninger, der betegner rydninger (men ikke stednavne, der direkte betegner skov), og med pollendata, og med nutidens skovfordeling, og de naturgivne vækstforhold + at ingen kilder direkte strider imod det, virker det somom Videnskabernes Selskabs kort er et rime-

Buet bøg i Boserup skov. Kunne ligne et emne til skibstømmer, men er de tekniske egenskaber mon i orden?
Foto: Bjørn Petersen

ligt bud på, hvordan skovkoncentrationerne har fordelt sig langt tilbage i tiden. Dog er 2 egne genstridige: I Vendsyssel nordligst i Jylland (læs evt om egnens botanik i Lommen 44) og på Østersø-øen Bornholm (se evt Lommen 35 s 17-20 og Nordisk Bygd 17) passer stednavnemønstret slet ikke til de andre data. Det virker mistænkeligt, og Peder tog interesseret imod en ide om at prøve at gøre Eske Willerslevs geomolekylærgenetiske institut på Københavns Universitet nysgerrigt på at analysere noget subfossil jord-

bund for DNA-biodiversitet. Gammelt DNA har i flere opsigtsvækkende studier givet stærke indsigter i forhistorisk økologi andre steder. *Måske* kan det vise, hvad (de ret få) pollenanalyser fra Vendsyssel *ikke* har gjort: At her voksede skov på visse steder i middelalder eller før. Aoife Daly (se nedenfor) mente faktisk at måske have arbejdet med noget tømmer fra Vendsyssel engang, og ville da lige se efter.

Med hensyn til, om tømmer er blevet fremelsket specifikt, eller værnet, eller bare udsøgt, var Peders konklusion lige så klar som de andres: Vi ved det ikke.

Aoife Daly, University College Dublin er en dansktalende dendrokronolog fra Irland, som for tiden arbejder i Dublin - hvor "Skuldelev 2" stammer fra - det oprindelige forbillede for Havhingsten fra Glendalough, Vikingeskibshallens prestigefulde og videnskabeligt frugtbare rekonstruktion.

Udover imponerende nøjagtig tidsfæstelse, kan dendrokronologi også stedfæste tømmeres voksested med stor sikkerhed. Noget af det, jeg fik ud af Aoifes oplæg, var at meget bygningstømmer faktisk blev transporteret vidt omkring. Med tendens til at jo senere krononienser (hvis man må lave det ord), desto fjernere provenienser. Og at tømmer fra perioden ikke altid var lige godt. Det vidner vel om at de faktisk ikke var istand til at sikre en løbende forsyning med ordentligt lokalt produceret tømmer. Hvad der støttes af forskellige eksempler på ændrede skibsbygningsnormer og byggetekniske forordninger. Godt tømmer var altså alene et spørgsmål om at udvælge - så længe der fandtes? Eller med en kompromis-tænkning: I praksis kunne dyrkning / fremelskning ikke blive ved at følge med forbruget i det lange løb?

At vi ikke ved det, kunne forsker i bl a naturskov, **Peter Friis Møller** også tilslutte sig, og blandt de mange, der ikke kan vide det, er Peter særligt kvalificeret: Formand for Skovhistorisk Selskab, medlem af NKF og med et dybt og indgående kendskab til træarter og deres vækstforhold (og natur i det hele taget), og til landets udviklinger siden istiden, bl a baseret på grundige studier i felten; mest kendt nok fra Draved skov. Forfatter og redaktør af bl a "Danmarks Træer og Buske", "Naturen i Danmark, bd. 4, Skovene", "Danmarks Insekter" og meget mere.

Peter kunne fortælle meget om skovenes sammensætning og udvikling i forhistorien og senere (og kunne have fortalt mere endnu), men ligesom de andre intet sikkert om, hvordan og hvorfor sko-

En dejligt lige og knastfri egestamme i Boserup skov, nær Vikingeskibshallen. Dimensionen er ikke stor nok endnu. Giv den 100 år mere, og lad os se.

Foto: Bjørn Petersen

Bordplanke med åretold? Fundet i Kanhavekanalen fra år 651 - 729 e.k. Den ca 500 m lange, 11 m brede kanal gennemskar kattegatøen Samsø på det smalleste sted, så vikingerne kunne skyde genvej.

Foto: Bjørn Petersen

vene kunne producere disse mængder, dimensioner og kvaliteter.

Med al den dybt specialiserede, men inkonklusive viden samlet, var der grundlag for en god paneldebat med kun det ene spørgsmål: Skyldtes vikingetidens fine tømmer mere eller mindre bevidst og systematisk dyrkning/fremelskning eller en spontant opstået naturlig overflod?

Ja, det er det spørgsmål, min refleksion af oplæggene også har fokuseret på. Lidt fortegnet, fordi jeg lod paneldebatten influere på refleksionen.

Debatten kom vidt omkring, og var rig på enighed og uenighed. Enighed om at vi virkelig ikke kan vide det, og uenighed om, hvad der trods alt virker mest sandsynligt i betragtning af alt det vi dog ved.

Ikke kun oplægsholderne deltog. **Jørgen Poulsen** fra vikingelandsbyen i Albertslund ved Vestskoven (<http://www.vikingelandsbyen.dk>) bidrog med erfaringer fra en ny stævningsskov (Stævning = coppice; den dominerende skovdyrkningsmetode i europæisk middelalder, se Rackham 1976): Tæt bunddække af krat og høje urter presser stødsquiddene hurtigt i vejret med få sideskud. En god start på noget i retning af "nr 2-træer" som dem, Jon Godal genfinder i gamle stavkirker (Hvis ellers skovfyr kunne stødsquide - hvad de vist slet ikke kan).

Skovfoged **Hans Jessen** fra Bistrup, som dyrker egetræer, og har leveret tømmer til nye vikingeskibe kunne tørt konstatere at de sidste 100 år er de sværeste: Efter de første 200 er der så meget andet, de kunne bruges til, at det er svært at lade dem stå.

Thomas Højrup SAXO-instituttet og Hanherred Havbåde, hvis interessante artikel om andelsfiskeri fra Thorupstrand kan læses i Lommen 48, prøvede en falsifikatorisk tilgang: Hvis ikke man har evidens, kan man spørge, om noget taler imod en hypotese. Altså: Hvad taler imod at vikingetidens tømmerleverandører kan have udviklet metoder i forlængelse af fx stenalderlige dyrkningssystemer for produktion af redskabsemner og flettemateriale af hassel (*Corylus*) og pil (*Salix*) gennem generationers akkumulerede observationer og erfaringer? Thomas gav en del gode ...suggestive ? argumenter, men jeg har ventet lidt for længe med at skrive om dem, og kan ikke gengive dem godt nok. Jeg mener dog, han nævnte at mange levn vidner om generelt høj organisation og teknologi - på den tids præmisser. Og at der jo generelt har været mange eksempler på bygge- og opdyrkningsprojekter med *meget lange* horisonter.

Et forhold, der taler imod en højt specialiseret forstkyn-dighed og forsyningslogistik i vikingetid er: Den ville næppe forsvinde så hurtigt og sporløst i middelalderen, hvis den vitterlig havde været så vel konsolideret. Jon Godal sagde hertil at kristningen af Norden medførte et stort og dybt omvæltende skift i tidens hele tro, tænkning og teknologi. Han påpegede i øvrigt også overfor en tvivl om, hvorvidt man dengang kan have haft så lange planlægningshorisonter, at modsat os nutidige individualister, var vikingerne optaget af ætten (slægten) som betydningsfuld social enhed. Og i ættens tidsregning er 2 - 3 århundreder kun rimeligt.

Ligesom de gode forskere og eksperter aner jeg heller ikke, hvordan de tiders skove så ud og blev drevet. Men min egen uvidenskabelige refleksion og forsøg på inspireret syn-

tese, vil jeg gerne lufte:

For det første har der selvfølgelig været meget mere primær skov end nu. Den generelle "erosion" af naturlandskaberne (... eller skal jeg kalde dem præmetallurgiske kulturlandskaber? - det lyder da meget godt, og passer vel bedre) var meget mindre fremskreden, så naturligvis har der været flere spontane kæmper at plukke.

For det andet har der bestemt været en eller anden grad af forstlig ekspertise og arbejdsdeling overfor tidens krav.

Graden var måske / måske ikke højere end vi kan finde dokumenteret idag. Kan man kræve 1000 skibe med udrustning og bemanding til en ledingsfærd til England, som Knud den Hellige angiveligt gjorde i 1085, tyder det på en vis selvtillid og magt over tingene - også selvom angivelsen givetvis er upræcis, usikker og overdreven. Men tanken om målbevidst planlagt produktion i stor skala har klart nok ikke været utænkelig. Og måske også nemmere i praksis at udvikle for mennesker, der levede mere direkte af skoven, end forskere og andet godtfolk gør her i oplevelsesøkonomiens tidsalder.

På den tredje side kunne produktionen tydeligvis ikke helt følge med forbruget. Måske var vikingerne ikke bare lige så kloge og dygtige som os, men også lige så dumme og inkompetente. Måske ødelagde grådighed og kortsynet overudnyttelse deres ellers principielt stabile systemer, ligesom de truer vore. Hvis vikingerne kom til at opbruge en vital ressource for hurtigt, var det, som vi ser, ikke sidste gang i verdenshistorien.

Litteratur:

Rackham, Oliver (1976). *Trees and Woodland in the British Landscape*. Archaeology in the Field Series (First ed.). London: J.M. Dent & Sons Ltd. ISBN 0-460-04183-5.

Willerslev, E., A. J. Hansen, J. Binladen, T. B. Brand, M. T. P. Gilbert, B. Shapiro, M. Bunce, C. Wiuf, D. A. Gilichinsky, and A. Cooper. 2003. Diverse Plant and Animal Genetic Records from Holocene and Pleistocene Sediments. Pages 791-795 in *Science American Association for the Advancement of Science*.

Udsigt fra Vikingeskibshallen
Foto: Bjørn Petersen

Yxfällning av ek i Äskhults by

Frank Karlsson, Anna Johansson och Robert Carlsson

Sedan 2007 har man inom Södra Rådaprojektet (se vidare www.sodrarada.se) rekonstruerat en medeltida timmerkyrka, det uttalade syftet har varit att bygga kunskap och förmedla densamma, själva byggnationen har varit ett medel och inte ett mål. För att försörja byggnationen med autentiskt träbyggnadsmaterial, baseras en del av virkesanskaffningen uteslutande på manuella insatser; allt timmer till kordelen fälls och bereds med yxa och körs ut med häst. Skogsmomentet i Södra Rådaprojektet är unikt, dels med tanke på de ambitiösa autenticitetssträvandena, dels med avseende på storskaligheten. Det bör sägas att skogsmomentet vilar på en bas av levande traditionskunskap från Nordnorge förmedlad av timmermannen Roald Renmaelmo.

Efter de år som hittills passerat av historiskt trovärdigt skogsarbete inom Södra Rådaprojektet, har det uppstått en viss överblick av de vidare kunskapsluckorna inom byggnadsvården, en sådan kunskapslucka är yxfällning av ädlare och dyrbarare trädslag och för den delen riktigt stora träd som ju inte sällan är fallet med ek: att yxfälla dylika träd kräver eftertanke, erfarenhet och speciell teknik. Om det var svårt att finna bevarad förindustriell kunskap gällande barrträd, är situationen värre när det gäller exempelvis ek. En viktig kunskapskälla kan vara bevarade byggnader med spår av skogsarbete, vidare finns även en del skriftligt material relaterat till skeppsbyggeri, militärt och civilt sådant.

Att fälla ek enligt Witt

Fällning av stora träd, speciellt ek, är förenat med lite annorlunda risker än med barrträd, framförallt är ekveden i sig skör och relativt klyvbenägen, vilket gör att trädet vid vårdslös fällning kan spjälka sig många meter från fällkammen och uppåt. Dessutom kan kraftiga grenar som träffar marken med stor kraft då trädet faller, bryta och skjuva sönder

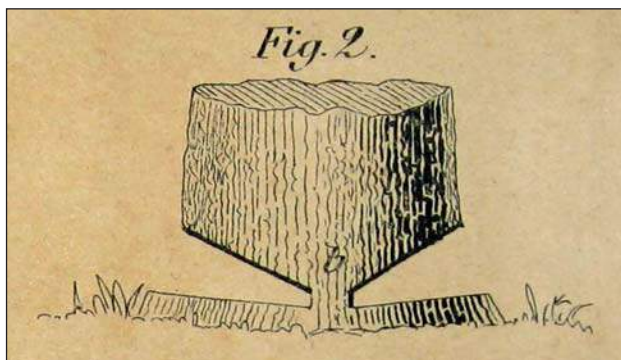
stammen. Det finns medeltida avbildningar från kontinenten, där folk klättrar i kronan på lövträd och kapar grenar, detta kan just vara förberedelser för fällning.

Eken har inte sällan ett oregelbundet växtsätt, vilket bland annat kan ge en ojämn viktfordelning som helt kan avgöra fällriktningen, då kan det bli frågan om att styra det inte sällan stora och tunga trädet i fallet.

Gustaf Carl Witt (född 1814 i Karlskrona, död 1899 i Gränna) var skeppskonstruktör och lärare vid Skeppsbyggeri-institutet i Karlskrona runt mitten av 1800-talet. Witt författade dessutom ett antal böcker om bland annat skeppsbyggeri och hann även med riksdagsmannaskap. För övrigt bidrog Witt även till att den kända tusenåriga Rumsksullaeken åtnjöt skydd för framtiden.

Ur Witts bokproduktion har vi använt oss av uppgifter från skriften "Om de materialier som används i skeppsbyggnad" sidan 15-18, tryckt 1857 och illustrerad med 21 figurer. Tyvärr vet vi i nuläget inte vilka källor Witt utnyttjat i det han skriver, han var dock verksam i örlogsstaden Karlskrona vilket gör att man med stor sannolikhet kan sluta sig till att mycket av det han meddelar är sprunget ur varvsverksamheten vid flottbasen och kanske dess råvaruleverantörer i regionen. Släktträdet för kunskapen i Karlskronas skeppsbyggeri har förgreningar utanför landets gränser.

Vid tiden omtalades det stora virkesslöseri som blev just vid yxfällning. Man borde övergå till sågfällning var den allmänna nationalekonomiska meningen. Under andra hälften av 1800-talet tog sågfällningstekniken över, även om man i vissa sammanhang dröjde kvar vid yxfällning in mot mitten av 1900-talet. Efter mitten av 1900-talet framställdes mer hanterbara motorsågar som i sin tur rationaliserade bort fällning med handredskap, det stora skogsmaskinerna ökade stort i antal under 1970-talet. Idag är kunskapen om manuell fällning begränsad, till och med motormanuell fällning börjar bli sällsynt.

På denna figur har Witt avbildat en fällkam som håller cirka 1/8 bredd i förhållande till stamdiametern. Överhugget öppnar sig från underhugget, vertikalt i ytterkant med andra ord, med hälften av djupet på hugget, från stamcentrum räknat, vilket är betydligt mindre än om man jämför med bilden ovan. Lägga även märke till att de båda huggen inte möts i spets, hade så varit fallet skulle det inte funnits material att hugga fram de kilformade fällkammarna av. Att hålla samman vinkeln mellan rikt- och fällhugg på ek som Witt föreskriver är påfrestande, ek är hårt att hugga i och hugger man dessutom nära nog på tvären kostar det på!
Foto av original: Robert Carlsson

Genomgående och jämbred fällkam på en fura markerad med svarta streck på stubben. Foto: Robert Carlsson

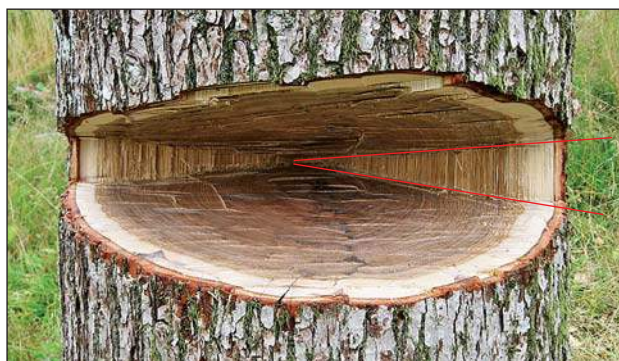
Vid yxfällning av barrträd, verkar man ofta ha huggit som på bilden, där över- och underhugg möts i spets en alldeles intill mitten av stamdiametern. Foto: Robert Carlsson

Första steget var att hugga fram fällkammen i rikthugget, dock utan att hugga sig genom kärnan och framställa de kilformade fällkammarna. Kammen placerades i mitten eller något förskjutet. Denna lösning gjorde att vi hade bra kontroll över den så viktiga fällkammen. Foto: Anna Johansson

Andra steget bestod av att man högg sig genom kärnan och väl in i området för fällhugget, därvidlag möttes över- och underhugg i spets. Foto: Robert Carlsson

Det färdiga fällhugget. Foto: Robert Carlsson

När ekträdet fallit, ser man spåren av Witts fällningsmetod till fullo, med de typiska kilformade fällkammarna (svarta streck) uppkomna genom kärnans genomhuggning (röda ringar). Foto: Robert Carlsson

Historiska träråvaror och virkesberedning i Åskhult

För några få år sedan hade ett ekfällningsprojekt varit svårt att genomföra, tillgängliga kunskaper och färdigheter var helt enkelt inte tillräckliga. Idag är situationen en annan med tanke på den starka kunskapsutveckling som skett de senaste åren inom den praktiska byggnadsvården.

Genom ekfällningsprojektet ser vi det som att kulturreservatet Åskhults by tagit första steget i en utveckling som bland annat syftar till att återskapa utmarkerna kring Åskhult och i detta säkra både tillgången på autentiskt restaureringsvirke för egna behov och kulturspår i landskapet. Vidare hoppas vi på att Åskhults by framgent skall bli till en källa för kunskap om hantverk kopplade till historiskt utmarksbruk tillika även inspirationskälla för andra reservat när det gäller levande och publik skötsel. Vi ser framför oss ett antal fristående projekt i ämnen som ligger nära och gagnar strävandena i Åskhults by, framtida projekt kan exempelvis handla om användningen av dragdjur i bruket av utmarken, i synnerhet skogsarbete, mer specifikt kan man exempelvis prova utkörning av timmer enligt Albert Sandklefs beskrivning i boken Hallandsgårdar.

Skogarna i södra Sverige har med få undantag brukats ihållande av människan under mycket lång tid, vilket är en dimension som ofta förbises då man organiserar bevarandet av värdefulla skogsmiljöer. Åskhult skulle kunna bli en arena där man återigen, på ett laborerande sätt, väver in berättande lämningar i reservatsmiljön, med detta vinner man att förgängliga lämningar traderas vidare, lite som med genbanker som skyddar och bevarar utrotningshotade arter. Det vore alltså värt att satsa mer på kulturreservatets praktiska utövande. Åskhult har stora möjligheter att växa som kunskapsbank och då med tyngdpunkt på den förindustriella bondens arbete på åker och äng, i hage och skog. En dylik utveckling kommer inte bara att bidra till den samlade kunskapen; Åskhults by skulle dessutom få ytterligare stoff till publik verksamhet och för den delen även kursverksamhet (professionell reservatspersonal och landskapsvårdare men även amatörer; aktiva konferenser under bar himmel med kulturlandskapet som grund). Dessutom kan allt dokumenteras och göras publikt via enkla utställningar på plats, exempelvis yxfällda stubbar preparerade för tjärproduktion. Vidare kan bilder och film-

Fällhugget fick framställas gradvis, ena kantens kilformade fällkam fullgjordes och genomhuggningsen i kärnan drevs så långt det var möjligt utan att trädet föll. Som synes sparades ved som säkring i andra kanten av fällhugget. Vedstödet högs sedan bort och i samma moment högg man sig genom kärnan, trädet föll när väl styrkan i fällkammen underskred trädets vilja att falla.
Foto: Robert Carlsson

Ibland kan det vara bra att hugga dubbelt, i synnerhet då man lägger sista handen vid fällhugget eftersom det då är bråttom, man vill ju behålla kontrollen till dess trädet faller.
Foto: Robert Carlsson

I Äskhults by sammanfaller många unika förutsättningar.
Foto: Anna Johansson

sekvenser läggas in i Iphone/Smartphone-appar, där QR-reader är kopplat till GPS-punkter. Då besökare vandrar längs Äskhults naturslingor och når olika presentationspunkter, kan de med sin smarta mobiltelefon se hur yxfällning går till eller hur man skräder upp och bearbetar det fällda trädet. När besökaren sedan går runt i byn kan den få en restaureringsåtgärd presenterad. På detta vis får besökaren en förståelse för hela processen, från ax till limpa. Detta är bara några exempel på möjligheterna. Sist men inte minst kan man tänka sig att systemet skulle locka ut fler besökare på naturstigarna. Det bör sägas att det finns starka och dokumenterade erfarenheter (exempelvis Södra Rådaprojektet och Gunnebo åter till 1700-talet) av att hantverksutövande i full skala verkligen attraherar besökare, framförallt sett till det enskilda besökets upplevda kvalitet.

Sist men inte minst finns goda förutsättningar till autentisk trävaruproduktion (byggnadsvirke, hägnadsvirke och så vidare) i Äskhults by. Produktionen kan begränsas till de egna behoven, men det är inte helt uteslutet att extern avsättning kan finnas, framförallt på länsnivå. Autentisk trävaruproduktion är ett generellt sett lågprioriterat område inom byggnadsvården, som många gånger får till följd att man sänker värdet av kulturvårdande insatser. Här finns alltså en hel del att göra, och Äskhults by framstår som en bra plattform. På senare år har skogs- och materialförsörjningsfrågor hamnat högt på byns agenda, inte minst med avseende på den storskaliga insats

Publikfriande arrangemang på Äskhults utmarker.
Foto: Frank Karlsson

som gjorts i omgivande skogsområden. Att koppla samman vård- och underhållsplanen för Äskhults by med en tänkt trävaruproduktion på utmarkerna bör genomföras i några steg, det rör sig om ett delvis nytt arbetssätt med inslag av nyskapande grepp. Det som bland annat är nyskapande, är att hela arbetet bedrivs av hantverkare med hantverksperspektiv tillsammans med bonden i byn och akademisk specialkompetens. Det blir ett brett spektrum av kunskaper och färdigheter som bryts mot varandra. Till att börja med måste man översätta virket i byggnaderna till en skoglig situation (från träd till bestånd). I den mån finansiering kan ordnas bör arbetet kompletteras med generös dendrokronologisk provtagning. Till slut kommer man ha skapat ett unikt material: en hel ved- och virkesprovkarta över en avgränsad mängd byggnader i ett dokumenterat historiskt sammanhang. Nästa steg blir att inventera skogen kring Äskhults by, intressanta bestånd och intressant timmer stämplas ut och skyddas. Den beskrivna processen kommer att vara ganska arbetsintensiv de första åren, i synnerhet när det gäller uppgiften att ta fram en vårdplan för byn och dess byggnader, som kan kopplas ihop men en slags kulturskogsbruksplan.

Tack till Länsstyrelsen Halland för finansiering av detta projekt. Genomförandet krävde insatser från tre resurspersoner, undertecknande, som för övrigt utgör den erfarna skogsgruppen inom Södra Rådaprojektet.

Robert Carlsson, Timmerman/Antikvarie. Stora Höga.
Frank Karlsson, Hantverkare/Skogsarbetare, Ullared.
Ansvarig för restaureringarna i Äskhults by.
Anna Johansson, Bygghantverkare/Hantverkasantikvarie.
Falköping.

Litteratur: Gustaf Carl Witt: "Om de materialier som används i skeppsbyggnad" 1857 s 15-18.

Äskhult i gamle Lommen

I Lommen 48 s 25 klagede Sven Thorsen over at hverken Lilla Horn eller Borgs ängar (på Öland) eller Linnés Råshult i Småland plejes ordentligt mere; med håndkraft og traditionelle redskaber.

Det fik Mats Folkesson til at reagere: Han inviterede Sven til **Äskhult i Halland**, for her foregår arbejdet ordentligt og der er en masse at se.

Deltagere i NKF's årsmöte 2006 kan bekræfte at Äskhult er rigt på autentisk liv og kulturhistorie. Her kan man få sit gode humør igen.

Nordisk bygd 18, s 11-14 beskriver Äskhults pædagogiske opgave, og i flere ældre numre af Lommen omtales spændende eksperimenter med den lille landsbys landskab.

På s 20-21 i nr 10 anmeldes bogen "Äskhult. 1700-talsbyn i Halland och dess sista invånare" af Stig R. Larsson. I nr 25 fra år 2000 er der på s 18-21 en interessant gennemgang v Eiler Worsåe; først af litteratur om træer og skov i Halland, siden om træer og træ-rester på Äskhult-egnen. Sigtet er at påvise spor af hamling.

Nr 33 (= 1-04) s 14-15: 2 artikler om det omhyggelige arbejde med tilnærmelsesvis nøjagtig rekonstruktion af det historiske 1700-tals-landskab på stedet.

I nr 35 er 2 fotos - det ene et luftfoto af husene.

I nr 36 findes genoptryk af artiklerne fra nr 25 og 33, og et Utdrag ur boken Husesyn - Hallands byggnadsminnen.

I nr 37 fortælles under gennemgangen af årsmødet bl a at man har afvirket granskov og brændt førnen af for at gendanne lyngheder (jeg mindes at de også fortalte at flere års fåregræsning ikke fik lyngfloraen tilbage, men et enkelt års køer gjorde).

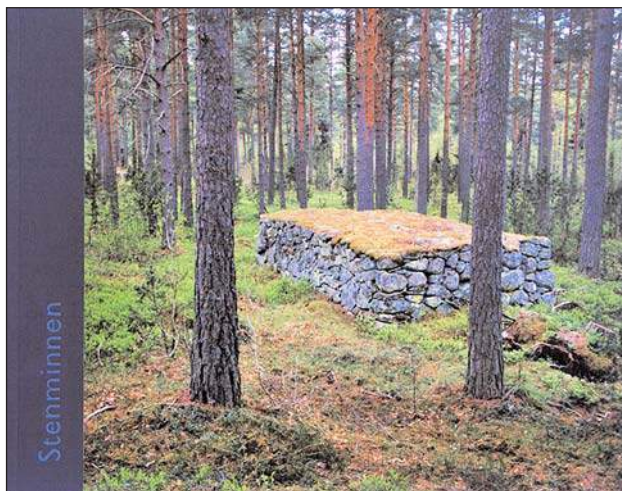
(Alle numre fra og med nr 36 kan hentes på forbundets hjemmeside www.n-kf.org)

Bjørn Petersen

Foto Lea Ström

BOGANMELDELSE

"Stenminnen. Stenarnas tysta berättelser. Människans ljudliga minnen i sten. Uppbruten, lagd i hög, staplad, fogad, rest och ristad i sten."

Slik begynner forordet av historieprofessor Peter Aronsson i *Stenminnen*. Gjennom denne boken på 250 sider har Åsa Nyhlén (foto) og Ida Andersen (tekst) lagt ned et veldig arbeid. De skildrer den noble dåd som i dag nærmest blir ansett som kunst, men som i forne tider var et leve eller ikke leve, et vyrke for å opprettholde det evige kretsløp. Forfatterne har som mål med denne boken å løfte frem menneskene bak arbeidet og i ord og bilder la steinmurene fortelle om seg selv. Dette er i hovedsak en bok om steinmurene i Småland, men den kunne like gjerne vært skrevet om en steinmur hvor som helst i Skandinavia. Det er samme tanke og mening liggende bak alle steinmurer man ser rundt i landskapet, de som da fremdeles har fått lov til å stå urørt. Småland er et spesielt landskap geologisk sett. Det er mye stein der. Vanvittig mye. Og dette er hovedgrunnen til at boken dreier seg om det smålandske kulturlandskapet og steinmurene der. Hadde man samlet all stein som er å finne i Smålands steinmurer kunne man bygget 75 Kheopspyramider. Det er 200 millioner kubikk med stein, og ganger man dette med to vil man få i tonn vekten av all stein som er lagt opp i rekker og røyser (s.13).

Boken er inndelt i fem hovedkapitler: *Stenmuren genom tiderna*, *Konsten att lägga en stenmur*, *Berättelse om lättnad*, *Stenmurar i vår tid - att vårda, värna och vörda?* og *Se Smålands stenmurar*. Disse har igjen et vell av underkapitler som tar for seg enkeltaspekter ved hovedtemaene. Forordet er også en hyllest til byggerne og selve steinen, hvor mye den har hatt å si for menneskets historie. Sin varierende egenskap, muligheten til å lage redskap, egenskaper til både vern og angrep, bygging etc. Steinen er der for all tid, den er noe som trekker oss til seg. Muligheten til å endre steinens natur har ført oss inn i en tryggere tilværelse. Dette er spesielt noe en bonde forstår.

Første kapittel *Stenmuren genom tiderna* gir oss vink

Stenminnen

De småländska stenmurarne - ett kulturarv

Ida Andersen og Åsa Nyhlén

.....

Värnamo, Grodan Förlag, 2011, 247 s.

ISBN 978-91-633-7612-2

Anmelderen ønsker at være anonym.

Forklaring sidst i anmeldelsen.

om hva som egentlig er en steinmur og hvordan den har fått sitt uttrykk gjennom tidene. Så viktig er steinmurene for det svenske folk at i 1990 ble de av Svenska Dagbladets lesere kåret til "Sveriges åttende underverk" (s.13). Den smålandske bonden har i all tid måttet forholde seg til den steinete jorden der og rydde marken for å så sin sæd. I tre tusen år har Smålands jord blitt ryddet for stein, og åkerlapp på åkerlapp har langsomt kommet til inni og ved den trykkende skogen. I den første tiden var det rydningsrøysene som gjenspeilet kulturlandskapet, men i eldre jernalder for ca 1600 år siden forandret jordbruket seg noe. Det ble mer behov for grensemarkeringer og effektivt bruk av jorden. På denne tiden begynner man å legge det som kan minne om steinmurer og strenger. Lave steinstrenger* ble lagt rundt teiger som lå nærmest i rutesystem og som var 40-90 meter lange og 12-15 meter brede. Rester av disse finnes flere steder, og særlig på garden Sävsjö med sine 750 mål med gammelt kulturlandskap. Her er det aldri gjødslet med kunstgjødsel og derfor innehar jorden mange sjeldne planter som fortsatt begunstiges av beitende dyr. Hovedårsaken til at det ble lagt så mange steinmurer i Småland begynner på 1700-tallet med befolkningsvekst og behovet for å samle åkre og teiger. Som i Norge var det også i Småland slik at bøndene hadde ryddet åkerlapper og teiger her og der og eide hver sine flekker i et mosaikklandskap. Myndighetene ville heller ha et mer effektivt og enkelt jordbruk, og dermed kom skiftereformen. Garder og småbruk skulle samles til større sammenhengende enheter hvor grensene var lange og tydelige. Dermed ble det til at hver gard fikk sin store eiendom og for å få sammenhengende åkre og enger måtte de fjerne de gamle rydningsrøysene og dyrke opp større åkre. All steinen fra rydningsrøys og jorden ble lagt i steinmurer som viste grensene mellom brukene og som inngjerdinger for beitende husdyr. Bøndene fikk det økonomisk bedre og enklere oversikt over sin egen eiendom. Større behov for åkre og enger gjorde også til at de i Småland gravde kanaler og tappet vannet ut av innsjøer for

* Steinstrenger er en lav rekke med steiner ment for å hegne inn dyrkede områder. Om de også har vært stengsel for dyr er ikke helt sikkert, men helt opp til våre dager har man hver vår lagt trær og kvister opp på steinstrenger mot dyr. Dette kalles i Kvinnherad for pas (kvist og kvast) og *pasavedgarde* (gjerdet). Steinmurer er murt opp og er som regel i seg selv stengsler.

å dyrke opp sjøbunnen. Rundt slike gamle sjøbunner ligger murene fylt med stein som tidligere lå under vann. Denne store forandringen av landskapet var ikke alle ens om. Agronomen A. Müller skrev i 1864 at "vid mången nyodling skulle det vara lättare att föra bort jorden än den sten, man föresatt sig att undanröja" (s.54). Ikke alle smålendinger hadde interesse av å rydde stein. Steinen hadde ligget der i alle år, og hadde man før kunnet så og høste i den steinete jorden kunne man også gjøre det i alle år framover. Slitet med å

rydde en steinete mark veide ikke opp for det man fikk igjen. Tanken ved å rydde bort steinen kunne komme først når naboen eller en slektning hadde gjort det. Man skulle ikke være dårligere enn ham.

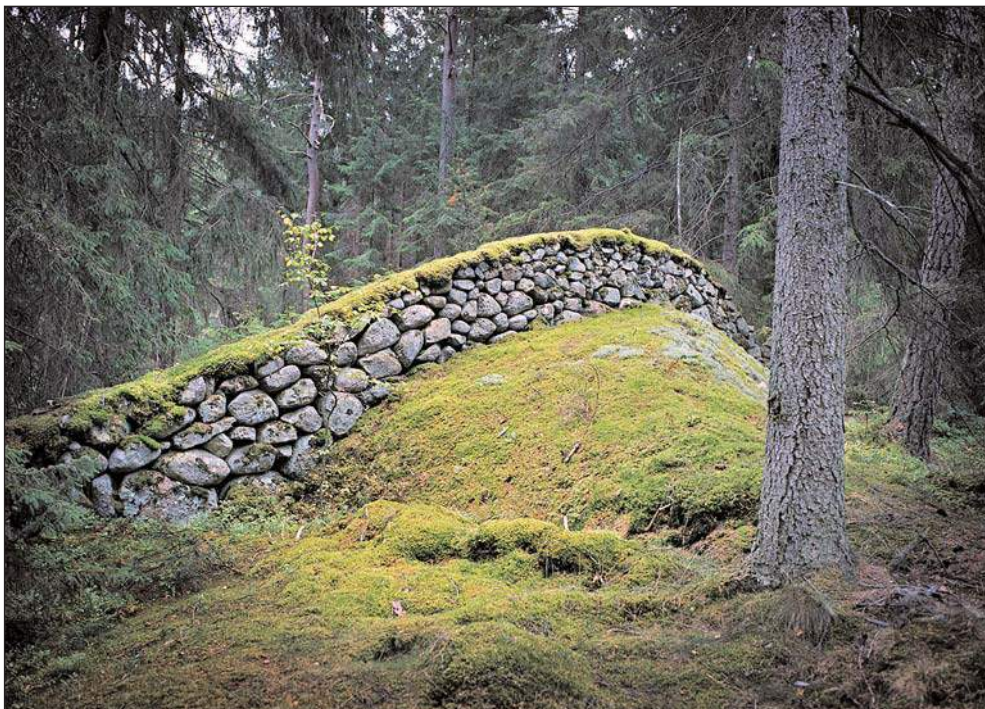
I *Konsten att lägga en stenmur* går forfatterne gjennom hvorfor bønder og husmenn la murene og hvordan. Når man ser på steinmurene kan man fort glemme at de faktisk også går 70-80 cm ned i bakken for at de skal ligge rolige og ikke rase sammen etter mange år med frost og kulde. All stein er brutt med spader og spett, stubbebrytere, hester og grove never. Kunne de ikke løftes eller flyttes hele, ble det benyttet sprengning eller kløyvning i en eller annen form. Ild og vann, svartkrutt og dynamitt gjorde susen og fikk steinen opp fra matfatet og inn i perleraden. Hadde man så fått gravd grunnen ned til frostfritt lende og etter hvert funnet de steinene man skulle ha inn i muren var det så å tenke på hva slags mur man skulle ha. Det vanligste er en kistemur/skalmur. Denne består av to steinvegger med byggstein med et fyllrom i midten hvor all småstein og stein som ikke var brukende til å mure med ble plassert. En slik mur er svært vanlig og bruktes også som grunnmur til bygninger. Hadde man lite tilgang på stein så var enkelmur et alternativ, men mye verre å mure. Og hva med rydningsrøyser, steinstrenger, halvmurer, fegater, geiler og terrasser? Alle disse typene er en del av et steinminnelandskap og bevitner dyrkingens fremmarsj. Man kan minnes igjen Müllers ovenfor nevnte ord om at det enkelte ganger måtte være lettere å flytte jord enn stein. Så hvorfor gjorde de det, og hvordan orket de det? "Bönderna gick iväg i den tidliga gryningen till dagens slit med sina åkrar, med ingen annan drivkraft än att det var något som bare måste göras, för själva överlevnaden." (s.122) Alle medaljer, utmerkelser og berømmelser som intetsigende og intetgjørende personer får i dag stiller svakt for de menn og kvinner som opp igjennom tiden virkelig har utrettet noe for generasjonene etter seg.

Det var ikke et krav om å få noe igjen annet enn en tilfredsstillende over å vite at de nærmeste har det de trenger.

Men det var ikke slik at steinmurerne ikke også hadde god fantasi og var kreative. Tydeligvis var det ikke alltid viktig å bare gjøre det fortest og enklest mulig. Bøndene kunne legge uvanlige murer som vekket oppsikt. Blant annet kom det til gården Gåvetorp en fenrik som var kunst- og arkitekturinteressert og som også hadde studert arkitektur. De massive og vellagde murene er et syn i seg selv, og fenrik Ångersten hadde som mål å skape en smålandsk versjon av renessansearkitekten Berninis Petersplass i Roma.

Forskjellige små karakterdrypp kommer innimellom, som for eksempel om Karl Johansson Tull: "Som en märkelig saga ligger den i skogen, nästan i anknytning till ingenting, den originella stenmuren som byggdes av Karl Johansson Tull. Nu står tallar och granar tätt inntil den ett-hundratjugo meter långa muren, de sommarrivriga myggorna svärmar kring ben och ansikte på den som beser muren och mossan har för länge sedan intagit stenarna. Muren är ganska låg, inte mer än en meter hög, vilket ger vid handen att den nog inte användes som hägnad för kreatur, utan kanske enbart som gränsmur. Tull, som var född 1872, innehade gården mellan 1918 och 1937. Det unika med denna mur är nämligen att Karl Tull var blind när han lade muren."

Det nevnes også drengeløft - drängalyft - som er en rest av eldgammel idrett. Klarte ikke en gårdsgutt dette løftet av en stein på 100-150 kilo var de ikke sterke nok til å bli på garden. En glatt, rund stein med vanskelig grep ble også gjenstand for lek og idrett, og drengene var ikke seine med å kjempe seg imellom. Olaus Magnus skriver at idrett og lek på leikvollen var til for å "*motverka en tillväxande fetmas olägenheter och en alltför gödd och stinn buk*". Å, det er ikke få jeg vet som dette ville passet for. Å løfte steiner på slike størrelser er noe nybrottsmennene må ha gjort fler-

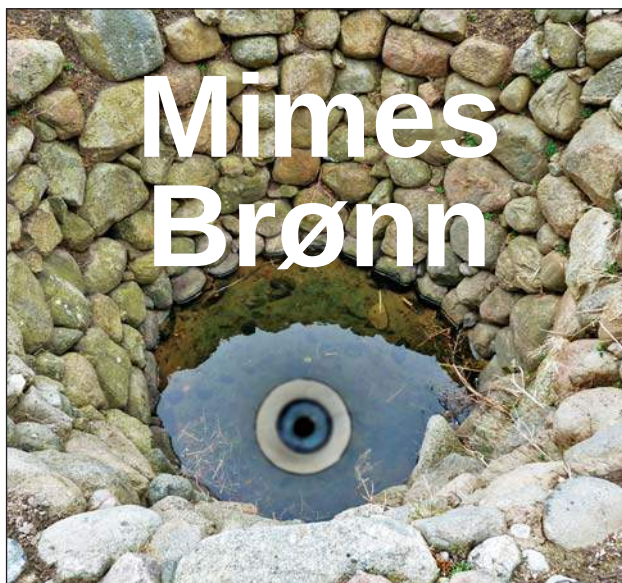
foldige ganger, opp fra råmen, over i svette never og inn i en sirlig lagt rekke med smålandsk historie.

Det store spørsmålet er hvordan murene skal vernes og eventuelt rekonstrueres, og det tas opp i kapittelet *Stenmurar i vår tid - att vårda, värna och vörda?* Jeg synes Thure Erik Lund har formulert det treffende i sin roman *Grøftetildragelsesmysteriet* (1999) om kulturminner. Hovedpersonen her har fått i oppdrag av Kulturdepartementet å skrive en såkalt "betenkning" over kulturminnevernet i Norge og kommer etter hvert til en konklusjon som egentlig er veldig aktuell: "Jeg oppdaget, etter en tids intens betraktning, med dertil hørende skriving, at selve kulturminneopprettelsen, disse syntetiske påpekninger av sporene av menneskelig aktivitet, jevnt over, uten unntak, i hele landet, faktisk er en effektiv måte å utradere ethvert sted med såkalt særpreg på, og omforme det til et genuint ikke-sted. Men det er også en skremmende måte å kneble eller fange inn nåtiden på, ganske enkelt ved at selve kulturminneopprettelsen med påfølgende innbakte ønske om det turistattraktive, skiller fortid og nåtid, splitter selve tiden, slik at den tiden vi lever i, ikke på noen måte står i forhold til fortiden eller til vår historie." (s.87-88) Problemet oppstår vel egentlig når den lokale ydmykheten og respekten for det såkalte "kulturminnet" forsvinner og man må ha inn en nasjonal vernende myndighet for å bevare steinmuren eller gravhaugen eller hva det enn måtte være. Dermed oppstår det et faktisk skille mellom de før oss og vi i dag og den forankringen som tidligere lå i "kulturminnet" er forsvunnet, båndet er brutt. Forfatterne av *Stenminnen* mener selv sagt at det kulturhistorisk og estetisk er viktig å ta vare på steinmurene, og også i enkelte tilfeller det biotopiske. I mange murer og innhegninger finnes det kulturplanter som ene og alene trives i slike områder, for å ikke nevne krypdyr og fugler. Praktisk sett er også stein viktig for varmema-gasinerings og tidlig blomstring og insektliv. Men noen

ganger kan man utifra argumentasjonen undre seg over om man mener at det før kulturhistorien ikke fantes et biologisk mangfold i det hele tatt. Noen ganger kan kanskje utraderingen av kulturminner være det varskoet man trenger for å komme på rett vei igjen. Det å ødelegge eller la ting forvitne er jo tross alt også en del av kulturhistorien.

Siste kapittelet i boka, - *Se smålands stenmurar*, - består av eksempler på flotte steinmurar i Småland og et kart over hvor man finner dem. Og det skal sies: Det er vakkert å se på disse minnene og det altså

bare på noen få og små bilder. Det antas at det er noe helt annet å vandre i kulturlandskapet og se på dem der de ligger. Jeg har en stor sans for stein og tre, to urelementer i vår natur - og hvordan disse er blitt formet og respektert i alle tider. Arbeidet med disse elementene er ren religion, en religiøs handling. En handling som ikke henvender seg til en ukjent gud, men det guddommelige i oss og naturen. Hvem har ikke stått med kløyevekse og kjent etter mange runder på stabben hvordan øksa, kubben og stabben blir en del av en selv etter hvert. Det er her man finner meditasjonen, og ikke i en sal med beina i kryss lyttende til innspilte dyreløyer. Det er gjennom øksa og kubben, nevene og steinen, man finner roen og sin plass. Gjentakende handlinger løfter oss. Jeg tror dermed jeg har funnet ut at dette er en av de beste bøkene jeg har i bokhylla. Jeg tror ikke så mange andre bøker kan få frem det samme i meg som denne kan. Nesten som steinminnene selv synes jeg denne boken er et praktverk. Forfatterne har også laget en hjemmeside (<http://www.stenminnen.se>) hvor det finnes kontaktinformasjon og der man kan lese utdrag og se utvalgte bilder fra boken. Utformingen, stoffet, bildene og den generelle kvaliteten på *Stenminnen* vitner om et verk som står gjennom tiden. Det er en fryd å bla gjennom dette formatet: skrifttypen føles god å lese og bildene er innbydende og fortellende. Jeg har lyst til å sitere Marianne Lystrup som skrev dette om folkemusikk: "Den munnlege overleveringa har gjort sitt til å sletta ut opphavsmannen, og gjeva musikken preg av almen eige-dom. Slikt skjer den dag i dag. Folket tek det folket gav." Dette kan også myntes på steinminnene. Den fysiske overleveringa, det at de ligger der år etter år uten å nevne opphavsnavn, gjør at de til slutt blir allmenne. Disse murene av stein har latt sine verk stå usignert i motsetning til den egosentriske markeringen av alt arbeid som foregår i dag. Å signere sine handlinger er ikke en henvendelse til det guddommelige. Som en hyllest til disse ukjente nybrottsmenn burde jeg dermed la denne omtalen stå usignert.

Mimes Brønn

Mime eier en vannkilde som kalles Mimes brønn. Vannet virker sånn at den som drikker av det blir litt klokere for hver gang. Mime forlanger at Odin får smake på vannet hvis han gir fra seg det ene øyet.

Uten å nøle gir Odin fra seg øyet og får dermed drikke av vannet så mye han vil.

Mimes brønn ligger ved roten av det store verdenstreet Yggdrasil.

Nornene(gudinnene Urd, Verdande og Skuld) som bor ved brønnen har fått i oppgave å dynke trestammen med vann fra brønnen for at treet ikke skal tørke ut.

For den dagen treet råtner opp eller felles, går hele verden under.

Hej Mimer! Jag undrar, hur skall vi använda, bruka, landskapet för att få största möjliga kolsänka ?
Mvh Christer B.

Hej Christer !

En af de muligheder, som der arbejdes mere seriøst med, og som kan give anledning til en svag optimisme, er høst af biomasse til biogasanlæg fra alle de i dag ubenyttede, gamle kulturmarker ikke mindst "våtmarker". Idéen er naturligvis, at det kan spare fossilt brændsel (og samtidig forbedre biodiversiteten).

At erstatte den ikke bæredygtige brug af Sphagnum med afskrællet lyngtørv fra tiltrængt hedepleje er også et spændende perspektiv ikke mindst i Danmark, og det kan spare import af svensk Sphagnum.

"Evigheds træer" og dødt ved i skovene oplagrer CO₂.

Pløjefri drift af den almindelige "åkermark" og andre tiltag kan (gen)opbygge jordens humuslag og dermed lagre CO₂.

Stop for "drænering" som medfører koldforbrænding af tørve- og humuslag.

Jeg er ikke specialist i noget af ovenstående, men umiddelbart kunne det ligne virkemidler, som trækker i den rigtige retning.

Med venlig hilsen Henrik Jørgensen, Biolog

Hej Henrik !

Tack för svar. Kanske har jag ställt en för stor och omfattande fråga. Men vår tids frågor är ödesmättat stora och omfattande och allt hänger ihop, som en kolmila, tatar man läckan på ett ställe börjar det ryka på annat håll, eller hur?

När jag följer debatten kring begreppet kolsänka, upplever jag motstridiga uppgifter. Vi måste öka jordbruksproduktionen, men samtidigt lagra in mer kol i jordskorpan. Lär begreppet *terra preta* oss någonting här? Är perenna spannmålsgrödor möjliga? Är permanenta vallar och betesmarker bättre än produktionsskogar som kolsänka?

Skogsproduktionen måste också öka, så vi uppmanas att dika skogarna. Är detta bra? Samtidigt delas miljöstöd ut till den som täpper igen diken på skogen. Hela tiden motstridiga budskap och nya frågor. Kanske får jag nöja mig med att forskning pågår och fortsätta följa debatten, dra mina egna slutsatser och beslut därefter.

Dvs. har aldrig dikat på skogen, tvärt om, täppt igen. Har alltid ställt evighetsträd, lämnat och skapat död ved. Har så lite öppen odlingsjord som möjligt, osv.

Jaha Henrik, de var det, hoppas allt är bra med Dig och att vi ses i sommar.

Bästa hälsningar, Christer

Store bunker halvt forkullet / komposteret træflis arbejdes ind i midtsjællandsk madjord. Måske et eksperiment med biochar? (en slags moderne efterligning af terra preta) Foto: Bjørn Petersen "Holistic management" forsøger at give et globalt svar på frågan. Se s. 5

Kyttland

Bjørn Petersen

I Lommen 48 spurgte jeg i Mimes brønn om det kan passe at "Kittholmen" (i Jakobstad) har navn efter svedje og græsning, og argumenterede for at det kan det nok ikke - men spurgte om nogen ved mere om sagen.. "Det levende opslagsværk", forbundets kassör Olof Stroh fangede spørgsmålet under korrekturen og svarede at det kan det sikkert godt i en særlig variant: Kyttlandet.

Det fik mig til at søge videre. Bl.a. i hukommelsen, hvor en titel dukkede op: "Med bragende flammer", hvor jeg mente engang at have læst noget om en finsk uvane med at brænde tørv og mosejord. Og noget om at det gav rige forældre men fattige børn.

Google afslørede forfatteren: Axel Steensberg, og Roskilde bibliotek havde det jyske arkæologiske tidskrift KUML 1955 med artiklen. Den er et bredt litteraturstudie om brændingskultur i hele verden gennem historie og forhistorie; rig på oplysninger og ledetråde og med mange inspirerende detaljer og forgreninger, fx om forskellige typer af finske kornsegl, tropiske skovfældningsmetoder og censur af Linné. Et par andre spøjse oplysninger er, at det er foreslået at Sveriges navn skulle komme af svedje-riget i gammel stavemåde: Swea Rike. Og at nogle navnkundige "svedjekonger" i det nordlige Karelen kunne avle enorme mængder rug; et seks mands bolag avlede en gang tilsammen hvad der svarede til 100 personers brødkornbehov i et år. Artiklen skal nok have oplysninger og kildeangivelser nok til 100 personers behov for vidensøgningsadfærd i mindst et år.

Det fremgår at man alle mulige steder har brændt vegetation, tørv og jord for at gødske jorden, og at opdyrke den og af andre grunde. Mange steder helt op i nyere tid, også i Danmark og Europa; fx i 1895 i et kær nær Varde i Vestjylland (jvf årsmødet 2013). Mange forskellige metoder og traditioner har været i brug, og Axel Steensberg prøver på den ene side at opstille forskellige kategorier. På den anden side erkender han at der er meget glidende overgange.

Men mellem "kyttlandsbrug" og "svedje" skelner han klart. Svedje er som bekendt fældning og afbrænding af skov på et areal, som derefter typisk giver nogle få års dyrkede afgrøder, og derefter måske hø i et år eller 2, og græsning nogle få år, inden arealet igen får lov at vokse til med skov i en noget længere årrække. Eller forbliver græsland eller ager i fremtiden.

Om "kyttlandsbrug" står der bl a:

"Kyttlandsbruget, der kendes både fra Sverige og Finland, bestod i at man slæbte kvas ud på skovløse strækninger, hvad enten disse bestod af gammel svedje-

land eller fortrinlig engjord ved åmundinger og søer. Underlaget skulle helst være lerjord (jfr. paring and burning i England), og madjorden blev lagt op på kvaset på lignende måde som i Vesteuropa, hvorved brandvirkningen blev stærkere end ved det normale svedjebrug. Metoden omtales allerede i 1600-årene. Men den anvendtes næsten kun i Finlands sydvestlige hjørne, hvilket har givet nogle forskere anledning til at formode at kyttlandsbruget er kommet til landet vestfra, medens Sverige har fået svedjebruget østfra."

De engelske og vesteuropæiske måder som nævnes, er mere udførligt beskrevet andre steder i den over 60 sider lange artikel. En ålandsk født professor, Henrik Hassel refereres for en beskrivelse fra 1751 af en metode til kyttning: Den oppløjede græstørv lægges ovenpå lange rækker af tilført brænd-ved, som altså brændes af i en slags miler. Det fremgår andre steder i artiklen at de gunstige effekter både tilskrives de med asken tilførte næringsstoffer, og også varmens indvirkning på jordminerale. Artiklens næste afsnit handler om kærbrænding, som i modsætning til kyttlandsbrug var udbredt over næsten hele Finland i 1700-årene.

Som nævnt er Axel Steensbergs artikel meget bred og vidtløftig. Interesserede i jordbrug med ild anbefales at bestille den via biblioteket. I nødsfald kan jeg måske hjælpe. Interesserede i at prøve selv advares om, at det er vigtigt ikke at "dødbrænde" underjorden. For høj varme for dybt ned ødelægger fauna og mikroliv, og dermed frugtbarheden..En mulig måde at undgå denne fare på, er ved istedet at brænde tørv, myrjord og ler i en mile eller ligefrem oven i et hjørne af marken, som det også har været brugt forskellige steder.(se evt mere herom i Asbjørnsen 1856).

På NKFs årsmøde i Vestjylland 2013 får vi givetvis noget at høre (og måske se) om brænding af lynghede. Ikke blot var det en integreret og nødvendig del af hede-bondens økonomi; det er også en ide nødvendig del af vor tids "natur"pleje, fordi vi ikke vil lade kulturlandskabet lynghede naturalisere sig til krat og skov.

Flere kilder fortæller om kyttning i Österbotten:

I et brev fra sidst i 1700-tallet (udgivet af Lagus 1886, her citeret fra Nordenstreng 1902) står fx om almuen i Vasa län: *"I synnerhet voro de mycket syslosatte at utdika och kyttla sina kärr och måssar"*. Nordenstreng 1902 forklarer at ordet dels betyder brænde uden flamme (dansk "ulme") som forklaret af Olof i Lommen 48; dels betegner *"ett sätt att upptaga en nyodling, där eld visserligen används, men som icke sammanfaller med svedjande"*. Han uddyber bl a med at egentlig svedje ikke forekommer i de egne, han har færdets i, hvorfor han ikke kender til meget det, men *"kyttland har jag däremot sett i hundratal, ehuru jag beklagligtvis icke gifvit nogare akt på dem."* og han tilføjer bl a *"Vidare lär ju ett svedjeland kunna användas blott ett visst antal år; ett kyttland resulterar däremot i en vanlig åker, som kan brukas hur länge som helst, naturligtvis under förutsättning att den sköts ordentligt. De flesta nyodlingar jag har sett ha varit kyttland."*

Han slutter beretningen med at oplyse at: "*Ordet kytlland, som jag här har använt, har sin fullkomliga motsvarighet i det finska kytömaa*"

Finlands i Jakobstad fødte nationalskjald, Johan Ludvig Runebergs nævner også kytlland i sit lange episke digt i homerisk stil med ni (lange) sange i hexametre, Elgskytterne. Jeg citerer i en lidt lang, men alligevel grov beskæring, da udtoget meget flot beskriver traditionel österbottensk landskabskultur. Beskrivelsen er i digtet lagt i munden på "den välförståndige Petrus", som på vegne af "den raske Mathias från Kuru" frier / bejler til "den blomstrande Hedda", og herunder opregner de vigtigste af hans ejendomme.

(.....)

*Åkrar, som skiftevis gro och skiftevis ligga i tråde,
Bördiga, fulla af svartmylls-kokor på botten af lerjord.
Ville jag nämna derhos hans gifvande sveder, der skogen,
Härjad af lågorna, tvingas att ge sin fetma åt sådden,
Eller hans kytllands-tegar, som midt i det sumpiga kärret
Sträcka sin längd och mellan beständigt flödande diken
Synas som holmar af guld, när grödan mognar om hösten.
Åkrarna plöjer han lätt med fem hullglänsande hästar.
Ängar äger han ock, kring hela hans socken berömda,*

*Både på högland mark och på låg, välrödjade alla,
Hvilka om våren gro blomrika och bergas om sommarn.
Aldrig betar en tand på hans välomhågnade ängar,
Medan de stå i sin växt, de betas af lian allenast.
Ty med det första marken om våren från drivor befriats,
Lösas hans frodiga kor ur spiltan och drifvas till skogen,
Der de i dalarna finna en frisk och rikelig föda.
Så kringvandra de dagen igenom om sommarn och njuta
Grönskande gräs och dricka sig mätta ur rinnande bäckar,
Men hvar afton komma de hem, en glädje för ägarn.
Lyster dig höra också, hur många hans frodiga hjordar
Lefva om sommarn på holmar och skär, dem han äger i träsket?
Femtio ulliga får och tjugu behornade getter.
Aldrig störas de der af vargar, ty så är Mathias
Oförtruten och käck att skjuta förödande rofdjur,
Utan de trifvas i ro och föröka sin afvel beständigt.
Mycket bekymra ej heller de lönande fåren om vintern,
Ty då stå de i stall och äta en rikelig löfskörd;
Getterna åter kunde den sämsta tiggare äga,
Så behändiga äro de ständigt att söka sig foder.
Kommer en främling med häst och stannar på gården att hvila,
Genast springa de fram till hans lass och sköfva hans hösäck,*

*Tills han förtörnad svänger sin piska och drifver dem undan.
(.....)*

Som man ser i linjerne 3-7 tænkte også Runeberg i første halvdel af 1800-tallet sveder og kytllands-tegar som klart forskellige landskabs-elementer. Et ord, jeg ikke kunne gennemskue, er "svartmylls-kokor" på agrene i linje 1-2. Sort muld er forståeligt, men kokor? Det viser sig at kokor er jordklumper.

Denne metafor i Axel Lindholms digt Sommarkväll i Nykarleby antyder at kytting stadig fandtes i 1965 (om ikke andet, så som levende forestilling i en digters billed-verden): "*Sval blir luften, dimman stiger grå liksom en kytllands rök*".

For lige -i tankerne- at vende kortvarigt tilbage til Kittholmen, så er det altså klart, som Olof forklarede, at navnet ikke har noget at gøre med kul- eller tjære-bræn-

ding. Men egentlig heller ikke med svedje, hvis man holder sig til brændingskulturens fagtermer. Om nutidens österbottninger selv skelner mellem de 2 former ved jeg ikke - men jeg forstår godt at en kort tekst til den tilrejsende offentlighed ikke går ind i disse kulturlandskabsdetaljer. Selvom de er så interessante som de er.

Som jeg husker Kittholmen havde den fladt land hele vejen rundt langs randen, og et kuperet klippefyldt terræn i midten. Jeg forestiller mig -måske helt forkert- at de yderste strandenge jævnt hen har været græsset (betet), det mellemliggende kytlat, og på det inderste *med gran och tall bevuxna* har leveret brændsel til kyttinga foruden ved til forskellige formål og skogsbete. Forbudet mod træfældning i 1721 har sikkert været ganske nødvendigt.

Anvendt litteratur

Asbjørnsen, Peter Christen 1856 Om Myrdyrkning. Trykt i Christiania. 1856

Bringéus, Nils-Arvid. 1963 Brännodling - en historisk-etnologisk undersökning.

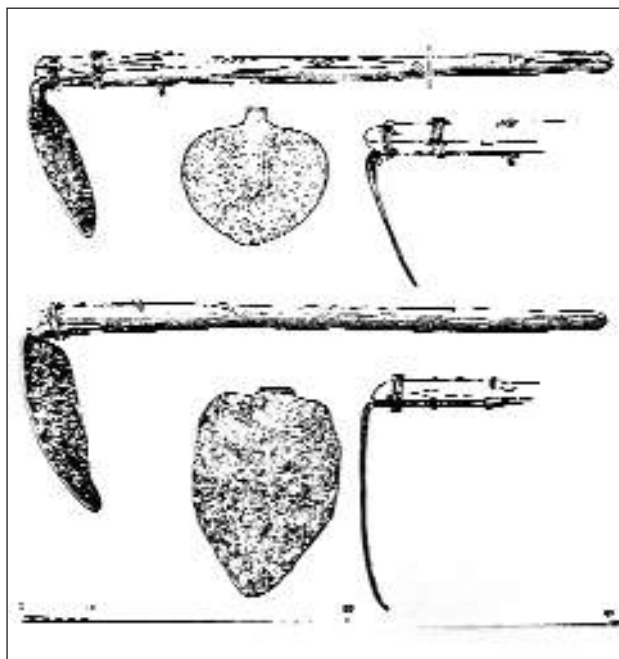
Steensberg, Axel Med bragende flammer. TIDSSKRIFTSARTIKEL: Kuml. - 1955 (1956). - S. 65-130 : ill.

Nordenstreng, Rolf 1902: Finländsk svenska på 1700-talet I: Skrifter utgifna af Svenska Litteratursällskapet i Finland. Förhandlingar och Uppsatser 15 1901 Digital version fra "Google Book Search"

("Sid. 118 skrifver Porthan (Henrik Gabriel Porthans bref till Mathias Calonius 1791 - 1800 utgifna af W. Lagus i Svenska Litteratursällskapets i Finland skrifter, Helsingfors 1886)")

Anden anbefalet litteratur

Gunhild Weimark Svedjebruken i södra Sverige. I: Bygd och natur, årsbok 1979 s 37-56.

Flåhackor til at hakke mos og tørv op med, så det kunne tørre inden brænding. Bare et enkelt af en række meget specialiserede redskaber til brændingskultur. Reproduceret fra Bringéus 1963

MEDVINDSBRÆNDING som pleje af TILGROEDE GRAVHØJE

Foto: Anna Bodil Hald

20. marts 2012 modtog NKF-medlem Anna Bodil Hald dette delvise afslag fra Kulturstyrelsen til et forsøg med medvindsafbrænding til pleje af gravhøje. Et forskningsprojekt Natur & Landbrug ApS (www.natlan.dk) ved Anna Bodil Hald gennemfører i samarbejde med lektor Hans Henrik Bruun, Københavns Universitet:

Fra KULTURSTYRELSEN til Natur & Landbrug Att. Anna Bodil Hald

AFGØRELSE VEDR. MEDVINDSAFBRÆNDING AF VEGETATION PÅ GRAVHØJE PÅ FIRE FORSØGSLOKALITETER I FORBINDELSE MED PROJEKTET "PLEJE AF GRÆSLAND VED AFBRÆNDING - MED GRAVHØJE SOM FORSØGSOBJEKT"

Kulturstyrelsen har 23. november 2011 modtaget din ansøgning om dispensation til medvindsafbrænding på 6 gravhøje fordelt i hhv. Roskilde og Frederikssund kommuner. Ansøgningen sendes som en del af projektet "Pleje af græsland ved afbrænding - med gravhøje som forsøgsobjekt".

I ansøgningen indgår 6 fortidsminder, der er fortidsmindefredet, jf. museumslovens § 29 e, stk. 1.

Fredede fortidsminder, herunder gravhøje, er beskyttet efter museumslovens § 29 e, stk. 1, hvori det bestemmes, at der ikke må ske ændring af fortidsmindets tilstand.

Kulturstyrelsen vurderer, at en afbrænding som beskrevet i projektbeskrivelsen er en ændring af fortidsmindet, hvorfor det kræver en dispensation fra loven. Forsøget kræver tillige, at der sker nedsætning og optagning måleenheder samt bruges metal-detektor for at genfinde måleenhederne. Dette kræver også tilladelse fra museumslovens § 29 e.

Afgørelse Tilladelse gives hermed efter museumslovens § 29j, jf. § 29e, stk. 1, til at foretage medvindsafbrænding, optagning og nedtagning af måleinstrumenter samt brug af metal-detektor på 2 af de ansøgte fortidsminder.

(Der stilles en række vilkår for tilladelserne.)

Der gives ikke tilladelse til afbrænding på 4 af de ansøgte fortidsminder. Kulturstyrelsen kan oplyse, at tilladelser til indgreb i fredede fortidsminder gives sjældent, og kun når der foreligger særlige tilfælde, der kan begrunde det. Styrelsen finder ikke, at der for de 4 gravhøjenes vegne er tale om et sådan særligt tilfælde.

Baggrund Ansøgningen er fremsendt som en del af projektet "Pleje af græsland ved afbrænding - med gravhøje som forsøgsobjekt". Afbrændingen retter sig mod naturforvaltning. Projektet har til formål at afprøve forvaltningen med afbrænding og at vurderer effekten på udvalgte fokusarter. Tesen er at afbrænding er en billigere og mindre krævende naturpleje, der også ses som alternativ plejemetode til arealer for små til anden forvaltning.

Gravhøje er valgt som objekt for undersøgelsen af effekten af plejemetoden set i forhold til flora, fauna og jordbund. Målet er at beskrive en hurtig og billig forvaltningsmetode for tørbundsvegetation til kommunerne. Afbrændingen skal ligeledes skabe gunstig bevaringstilstand på overdrev, gravhøje og andre tør græslandsvegetation.

Gravhøje er valgt som forsøgsobjekt, da afbrænding er let at udføre på gravhøje, der om foråret er omgivet af brandbælter i form af mark med sort jord eller frisk vækst. Gravhøjene er også valgt på baggrund af artsrigdommen og mikroklimaet.

Ud over de 6 fortidsminder, hvor der ansøges om at foretage afbrænding, indgår en række fortidsminder i projektet, hvor der foretages slåning og høslet. Da almindelig pleje, der ikke medfører ændring af fortidsmindets tilstand, ikke kræver tilladelse, indgår kun de 6 fortidsminder, hvor der søges om tilladelse til at foretage medvindsafbrænding, i denne afgørelse.

Begrundelse. Der gives tilladelse til medvindsafbrænding af vegetation på (2 af) fortidsminderne, da afbrændingen opfylder styrelsens ønske om at monitorere og effektmåle på varmepåvirkningen af de kulturhistoriske interesser, hvis afbrænding benyttes som plejemetode.

Styrelsen anser afbrænding som en ændring af fortidsmindets tilstand, da skjulte levn i form af urner, genstandsmateriale, stenpakninger, jernkapper og lignende konstruktioner, der kan skades af varmepåvirkning, anses for at være truet under afbrænding. Ligeledes vurderer styrelsen, at hyppig afbrænding vil kunne ændre på det næringsfattige miljø, der er medvirkende årsag til de gode bevaringsforhold i visse gravhøje.

Eftersom der i ansøgningen er planlagt monitorering i forbindelse med to af de seks ansøgte gravhøje, vurderer Kulturstyrelsen, at der kan gives tilladelse til afbrænding af disse to høje. Monitoreringen af varmepåvirkningen kan belyse påvirkningen af afbrænding på gravhøjenes ydre lag og give ny viden på området, hvorfor afbrændingen tillades. Derfor gives der samtidig tilladelse til at gøre de fornødne indgreb i selve fortidsmindet i form af nedsætning og optagning måleenheder samt tilladelse til brug af metaldetektor med henblik på at genfinde måleenhederne.

Der gives afslag til afbrænding af vegetation på (de andre) fortidsminder, hvor der ikke foretages en monitorering af varmepåvirkningen.

Museumsloven tilgodeser først og fremmest de kulturhistoriske interesser og bevarelsen af synlige fortidsminder. På de fire nævnte fortidsminder finder styrelsen ikke, at det særlige tilfælde, der kan begrunde en tilladelse, er til stede.

Det er styrelsens opfattelse, at forsøgt med vegetationspleje kan udføres på andre tør græslandsarealer og stadig belyse projektets mål.

Klagevejledning. Kulturstyrelsens afgørelse kan påklages til Natur- og Miljøklagenævnet. (.....)

Med venlig hilsen Kulturstyrelsen

En høj, der har været plejet med slåning og som brændte ved et uheld. Foto: Anna Bodil Hald

En høj med påskeliljer (i mangel af bedre planter, planter folk selv på højene). Foto: Anna Bodil Hald

Anna Bodil Hald, der i tillid til en principgodkendelse fra 2006 allerede havde gennemført de planlagte medvindsaftbrændinger den 14. marts 2012, besluttede at klage over afgørelsen der blev modtaget en uge efter afbrændingen. Dette for at forsøget kunne fortsætte i de kommende år.

Til støtte for sagen henvendte hun sig til forskellige, bl. a. NKF's danske styremedlemmer. Anken blev fremsendt rettidigt, men skrinlagt i forbindelse med et efterfølgende møde den 8. maj 2012 med Kulturstyrelsen, hvor det blev aftalt at udarbejde en fornyet ansøgning afsendt den 5. juli 2012. Tilladelse til forsøget er nu givet efter et møde (delvis tilsagn februar 2013 og fuldt tilsagn 6. marts 2013), på betingelse af at vissent materiale fjernes 1 m fra de randsten der forekommer på en af højene. Højene blev afbrændt 4. april 2013, hvor Kulturstyrelsen med interesse så på.

Lommen anbefaler interesserede at læse hele Anna Bodils og Hans Henrik Bruuns fornyede ansøgning og bilag fra klagen, fx et indigneret brev fra Danmarks Naturfredningsforening mm. www.natlan.dk/artikler.htm

Nedenfor ses -let redigeret- uddrag af kommunikationen mellem Anna Bodil Hald og Bjørn Petersen + Søren Espersen. Plus det svar, Søren producerede. Et eksempel på et aktivt NKF mellem årsmøderne.

Hej Kulturlandskabsforbund ved Bjørn!

Jeg har tænkt på, at det vil være rigtig dejligt hvis Kulturlandskabsforbundet vil støtte sagen med et brev.

Jeg har fået støttebrev fra Dansk Botanisk Forening's Naturbeskyttelsesudvalg.

Hvis I vil hjælpe mig, kunne jeg tænke mig noget med 'naturarven' på gravhøjene. Museumsloven har jo både 'natur og kultur som formål. Noget med gammel kul-

tur med afbrænding i græslandskabet (måske er det derfor gravhøje har været artsrige).

I kunne også pege på, at I ikke forventer en så høj temperatur, at det er skadeligt, hvis det udføres af professionelle forvaltere, der ved hvad de gør.

Er det noget I kan hjælpe mig med? I givet fald skal brevet sendes til mig.

Vh Anna Bodil

Hej Anna Bodil!

Det kan og skal vi helt bestemt, mener jeg, selvom stemmer i forbundet siger noget om at vi ikke skal være "remissinstans", men kun udtale os om sager som er mere principielle. Men det er dit problem jo bestemt også.

2 NKF-perspektiver må i hvert fald være at planter/plantesamfund med lang kontinuitet også er kulturhistorie (selvom ikke alle kulturhistorikere har format til at begribe det). Og at ild som vegetationsbearbejdning har lang og mangesidet tradition i historien. Jeg kan umiddelbart se disse muligheder: Enten skriver Søren en støtte eller vi finder et medlem med særlig kendskab og interesse til dette (og gerne til gravhøje)? Hvad siger Søren?

Vh Bjørn

Hej Bjørn!

Jeg er ikke sikker på, en støtteerklæring er i tråd med styrets vedtagelser på området. Kan du ikke undersøge det i referaterne? Spørgsmålet er om NKF DK kan støtte? I øvrigt er jeg helt enig hvad angår afbrænding.

Den typiske "vedligeholdelse" har formentlig været, at højene periodevis har ligget i græsning og at får/kreaturer/heste har græsset og ikke mindst slidt grundigt på vegetationen - geder og heste kan på det nærmeste grave en høj væk! Men vi skal i det hele taget have mere ild, mere graveri, mere sporadisk dyrkning i vore landskaber - graveri og dyrkning dog ikke på højene!

mvh Søren

Hej Søren!

NKF DK kan sagtens udtale sig om, hvad rolle afbrænding har spillet, spiller og kan og bør spille i pleje af kulturlandskab. Og også slå et slag for de levende kulturminde.

Jeg har været med til de diskussioner, der har været, om hvorvidt vi skal fungere som remissinstans (høringspartner). Det skal vi kun ved sager med principiel betydning. ABHs forespørgsel er ingen høring, men et ønske om en kulturlandskabsfaglig vurdering. Hvorfor skulle vi spænde ben for os selv for dét? Hvis ikke vi kunne skrive en støtte til brandforvaltning, kunne vi ligeså godt nedlægge forbundet og rive den der ordrigt højtravende tekst i stykker om forbundets opgaver osv.

For så pålægger vi jo os selv at være en indadvendt sekt med i bedste fald marginal betydning for den omgivende kultur udenfor rejsearrangøren NKF's rækkevidde. Selvfølgelig kan vi skrive til eksterne modtagere om, hvad der kulturlandskabsfagligt set er brug for i aktuelle sager - men naturligvis holdt i et sprog, der ikke pålægger nogen myndighed at træffe en bestemt beslutning.

Man må forestille sig at diverse tilsigtede og utilsigtede afbrændinger undertiden er løbet over gravhøjene, så forsøgene vil hverken være første eller sidste gang, dét sker.

Vh Bjørn

Hej Bjørn og Søren!

Jeg har en svarfrist på anken til ca. 15. april. Jeg vil jo gerne have jeres tilbagemelding, så jeg kan henvise til det. Det her er bestemt en principssag - hvordan kan vi tilgodese både kultur- og naturarven?

Det er nok vigtigt at forholde sig til de forhold, Kulturstyrelsen nævner.

1. *temperaturen (kurven over målt temperatur viser, at der ikke er grund til bekymring).*
2. *næringsstoffer (sund sans og litteratur siger at der fjernes næringsstoffer, nemlig N)*
3. *at gravhøjene 'kun'/mest har kulturhistorisk værdi (Museumsloven omtaler både natur og kultur i sin formålsparagraf.*

Elles var det heller ikke så godt, at gravhøjene blev flyttet fra Naturbeskyttelsesloven til Museumsloven).

4. at de ikke har lagt mærke til, at dette er et projekt, der skal belyse alternative metoder til forvaltning af gravhøje.

PS. Den sidste uges tid kunne man have forvaltet rigtig mange gravhøje til små penge.

Hans Henrik Bruun peger i sit notat jo på, at det nok er kulturhistorie at brænde højene af, og at det nok er derfor floraen er (har været) så rig. Da jeg så mine høje i medvindsbrand forstod jeg, at det går meget hurtigt og ved rette tørhed af den visne vegetation er det et lysende moment, der vandrer hurtigt over højen. Ved årlig afbrænding ophobes kun førne til en sådan hurtig opblussen. Jeg mener, jeg har set tegninger med folk, der gik med brændende halmknipper ude på marken Valborgsaften.

Jeg har i min barndom været med til Sct. Hansbål ved en gravhøj i Vestjylland. Men jeg husker kun bålet. På vores mark græssede dyrene også på højen, men jeg husker ikke gravhøjene som særlig nedtrampede. Der var også færre dyr i flokkene på den tid. Men gravhøjene havde mange flere blomster end i dag. Bl.a. husker jeg volverlej. Den er væk i dag.

Vh Anna Bodil

Hej Anna!

Afbrændingstypen svarer nærmest til den teknik, man bruger ved afbrænding af hede i Vestnorge. Man brænder i februar-marts. Helst i en periode med barfrost hvor vegetationen er meget tør og hvor der er tilpas meget vind. Man brænder netop med vinden for at udgå at temperaturen stiger mere, end den skal for at aktivere lyngfrøene af frøhvilen. Al førnen må ikke brænde af. Kreaturer kan være et alvorligt problem og flere steder hegner man højene, så de kun græsses en kort periode.

mvh Søren

Hej Anna!

Hvis vi kan formulere det som et principielt spørgsmål om vedligeholdelse af kulturlandskaber ved brug af ild, så er det fint nok.

mvh Søren

Hej Søren og Bjørn!

Jeg kender eksempler på at kreaturer hegnes til og fra når der er græsmark, hvor højene ligger i et system med sædskifte, så der er kun udlæg med græssende dyr hvert andet til hvert tredje år. Hen på sommeren er alt tørt nok til at de ikke skader højen ved et korterevarende ophold. Det synes jeg fungerer godt. Da jeg så højen brænde af, forstod jeg hvilken betydning, afbrænding kan have haft.

Jeg mener netop, der skal brændes medvinds ved første lejlighed om foråret, hvor jorden er tør og den visne vegetation er tør. Det er ca. perioden fra landmanden begynder markarbejdet og til der er tilsået. Lad os få lavet en manual på det. Du siger til, hvis der er mere info, du behøver. Du kan også ringe.

Venlig hilsen Anna Bodil

Hej Anna!

Skal dine grafer forstås sådan, at temperaturen i 10 cm dybde højst når 20 - 25 grader? Så er det jo ganske betydningsløst i forhold til oldsagerne, især da erosion jo netop ikke vil forekomme.

Tilsyneladende har Kulturstyrelsen også misforstået det med næringsstofforholdene. Afbrænding fjerner jo næringsstoffer.

mvh Søren

Hej Søren!

Graferne skal forstås sådan, at temperaturen i 10 cm dybde under selve afbrændingen var 4 - 15° C - højest mod syd. På det tidspunkt, hvor temperaturen på grafen ændres pludselig, tages følerne op og berøres med varme hænder og transporteres i en opvarmet bil, hvor temperaturen kommer op på de der 25° C som ses af grafen. Jordens temperatur var upåvirket af afbrændingen.

Som du kan se på den føler, der blev målt på et par dage forinden afbrænding, så kom den op på 13-15 °C. Denne føler var på sydsiden.

Konklusionen er at der ikke er nogen påvirkning af afbrændingen. Varmen går op i luften.

Ja den med næringsstoffer er de også gal på. Også selv om man sammenligner til alternativet, som kan lade sig gøre på enkelte høje - og som fortsat er metoden hvor der er dysser, nemlig både slåning og fjernelse om efteråret. En del af den visne vegetation ligger nemlig ned, så det er med slåning ikke muligt at fjerne alt. Det med at buskene tages, er faktisk meget lettere lige efter en afbrænding, hvor alt visnen vegetation er væk.

Hvis der så tilmed er tale om en gammel tradition med afbrænding, så mener jeg ikke Kulturstyrelsen har noget at hænge deres hat på. Tværtimod kan man måske sige at deres holdning er skadelig, da der kan komme rigtig megen fokus på pleje af gravhøje, hvis der gives mulighed for, at de kan brændes med en medvind.

Vh Anna Bodil

Hej Anna!

Hermed NKF's støttebrev.

Mht. oplysninger fra Lygra mener jeg at den tidligere leder, Mons Kvamme, eller evt. Peter Emil Kaland, har berettet om måleresultater i forbindelse med mine besøg deroppe. Det bør nok undersøges inden du sender. DMU eller SNS må vel også ligge inde med måleresultater. Glæder mig til at høre fra dig.

God påske! Mvh Søren

Hej Søren og Bjørn!

Tusind tak for det. Håber du også har haft tid til at nyde det fine forårsvejr.

Jeg har spurgt mange. De har ikke målinger, men alle med forstand på sådan noget har sagt, at der ikke sker en temperaturforøgelse - og slet ikke til det niveau som kan være skadeligt. Ofte er det målinger under hedebrand, hvor man netop brænder tørv af. Jeg har også kontaktet Lygra centeret.

Vh Anna Bodil

Her er teksten fra NKF's støtteerklæring:

Nordisk KulturlandskabsForbund har til udtalelse fået forelagt spørgsmålet om medvindsafbrænding af vegetation på gravhøje som plejeform.

Baggrunden er et ønske om, på en økonomisk og plejemæssig effektiv måde, at bevare den biologiske mangfoldighed af især lyskrævende plantearter på vore gravhøje i det åbne land.

Gravhøjene fremstår ofte som små oaser i det dyrkede land, hvor rester af den oprindelige overdrevsvegetation har fundet fristed fra den effektive landbrugsdrift, der især påvirker gravhøjene gennem forøget direkte og luftbåren tilførsel af kvælstof og lejlighedsvis sprøjtegifte. Resultatet er, at gravhøjene som oftest er præget af højt voksende, kvælstofyndende planter.

Nordisk KulturlandskabsForbunds opfattelse

Det er Nordisk KulturlandskabsForbunds opfattelse, at den oprindelige overdrevsflora, vi finder på vore gravhøje, er en ligeså oprindelig og vigtig del af vore kulturlandskaber som levende hegn, stengærder, mergelgrave og drikkevandhuller, der tilsvarende rummer rester af oprindelig flora. Floraen er gennem tiden frem til det moderne landbrugs gennembrud i løbet af 1960'erne blevet opretholdt gennem traditionel brug til høstet, og afgræsning og gennem afbrænding og oprensning.

Afbrænding er en særdeles hensigtsmæssig vedligeholdelse på arealer, hvor der ikke finder forårsrensning (rivning, stødning) af arealet sted med senere høstet og sammenrivning og endelig afgræsning sted. De tidligere anvendte metoder fjernede dels det tørrede plantemateriale (førnen), dels åbnede de op for jordbunden, hvorved den mere lyskrævende urtevegetation fik bedre muligheder for at spire og udfolde sig. Dette gav samtidig en bedre højkvalitet med langt større indhold af næringsstoffer.

Afbrænding som skånsom metode til vedligeholdelse af arealernes produktivitet er velkendt fra alle nordiske og vesteuropæiske lande, for ikke at sige fra hele verden. I Vestnorge kan bæredygtig, kontinuerlig, afbrænding dokumenteres gennem de sidste 5 - 6.000 år omkring f.eks. området ud for Lygra - Mongstad nordvest for Bergen. Metoderne er velbeskrevne og afprøvede under moderne forhold af bl.a. Lyngheisentræet i Lygra.

Når afbrændingsmetoden er bæredygtig, skyldes det, at den udføres i det tidlige forår under forhold, hvor vegetationen er tør, men undergrunden fortsat er fugtig. Desuden foregår den under vindforhold, der sikrer en hurtig, men kontrollabel afbrænding. Når det sker, er det udelukkende den øverste del af førnelaget, der afbrændes. De underliggende frø opnår en kort varmepåvirkning, der i mange tilfælde fremmer spiredygtigheden. Det gælder f.eks. for lyngens vedkommende. Bare få cm. nede i undergrunden er varmepåvirkningen fuldstændig ubetydelig.

Som det fremgår af de udførte forsøg på gravhøje var temperaturen i 10 cm. dybde upåvirket af afbrændingen og lavere på det tidspunkt end de op på 15 0 C, der blev målt på sydsiden dagene før afbrænding. Heller ikke overfladetemperaturerne synes faretruende høje.

Den foreslåede medvindsafbrænding må ikke forveksles med den tidligere udbredte tradition med afholdelse af bål eller blus på gravhøjene. Især, hvor der er tale om Skt. Hans blus, kommer temperaturerne op på betydelig højere gradtal.

Medvindsafbrænding må heller ikke sammenlignes med den hedeafbrænding, der har været udført i Danmark gennem de sidste 200 år. Her har der i reglen været tale om ukontrollable afbrændinger forårsaget af lynnedslag eller modvindsafbrænding af hede med det formål at opdyrke denne i permanente agre. Her var formålet netop at brænde førne- og tørvelaget fuldstændigt af, så det blev muligt at nedbryde det neden liggende al-lag.

Medvindsafbrænding må heller ikke sammenlignes med den "oprindelige" hdebondes afbrænding af små parceller i heden for at dyrke boghvede, rug eller havre. Her indgik afbrændingen i den naturlige vedligeholdelse af hedens mosaiklandskab, som sikrede et dengang optimalt produktionsniveau under hensyn til den begrænsede tilgang til gødningsressourcer. Afbrænding og dyrkning vil fremover indgå med større vægt i hedevedligeholdelsen i Danmark.

Kulturstyrelsen synes at mene, at afbrænding skulle påvirke det næringsfattige miljø på gravhøjene, således at dette skulle blive mere næringsrigt. Der er her tilsyneladende tale om en sammenblanding med afbrænding, som den finder sted i svedjebruget, hvor formålet er at opnå en kortvarig tilgang til næringsstoffer, hvorefter jorden udpines og overlades til en ofte langvarig næringsstofopbygning.

Der er her tale om det modsatte, idet en hyppig afbrænding dels vil bevirke, at en del af næringsstofferne forsvinder i luften med forbrændingsgasserne, dels at en stor del af den næringsholdige aske, ikke mindst p.gr. af gravhøjenes form, vil blive blæst af i løbet af de tørre og ofte blæsende forårsmåneder.

Nordisk KulturlandskabsForbunds anbefaling

Nordisk KulturlandskabsForbund anbefaler, at medvindsafbrænding anvendes generelt på gravhøje i det åbne land. Den nuværende vedligeholdelse med én gang årlig afslåning af vegetationen, der ikke altid fjernes og slet ikke til bunds, efterlader gravhøjene i en uinteressant og mistrøstig brun-grøn tilstand uden megen mulighed for udfoldelse af biodiversitet. En hurtig afbrænding vil her dels fjerne flere næringsstoffer, dels fremme frøenes spiremuligheder uden risiko for forøget erosion. Resultatet vil blive en langt rigere biodiversitet og langt mere interessante besøgsmaal for publikum.

Temperaturpåvirkning vil som anført ovenstående og som påvist i vedlagte forsøgsprotokol være ubetydelige og langt fra de temperaturer, der påvirker urner, genstande og sten. Yderligere belæg for temperaturpåvirkning kan indhentes fra f.eks. Lyngheisentræet på Lygra.

Nordisk KulturlandskabsForbund finder, at de kulturhistoriske interesser, der knytter sig til vore gravhøje i det åbne land, bedst lader sig varetage gennem kontrolleret afbrænding af højene. Den kulturhistorisk betydningsfulde vegetation genoprettes og bevares omkostningseffektivt. Højene udsættes ikke for erosion. Deres indhold af oldsager og konstruktive detaljer bevares. Deres næringsstofindhold vil blive formindsket med forbedrede bevaringsforhold til følge.

Nordisk KulturlandskabsForbund finder dokumentationen for, at temperaturen i jorden ikke påvirkes af en forårsmedvindsafbrænding tilstrækkelig med de udførte forsøg. Vi ser ingen hindringer for, at metoden finder udbredelse på gravhøje uden yderligere dokumentation af temperaturpåvirkning. Her ser vi dog bort fra gravhøje med helleristninger eller runesten.

Vi mener, at en kontrolleret medvindsafbrænding om foråret på gravhøje ikke kræver dispensation, da det ikke skader. Vi skal derfor anbefale, at forsøget med dokumentation af planternes reaktion kan fortsætte som planlagt.

Med venlig hilsen

Søren Espersen, Sekretær i Nordisk KulturlandskabsForbund.

Sjællandsk høj, der i mere end 50 år har været forvaltet med medvindsbrænding. To tidspunkter samme år. Foto: Anna Bodil Hald

Ängsdagboken

fortsättning 2011 + 2012

Christer Boëthius

17 april. Fagningen i år blev lite av ett släktmöte, när samarbetet med Småbrukarföreningen har upphört. Deltog gjorde Jessica och Hans med Edith och Matilda. Åsa. Sara och Pusp (uttalas Puspa). Emil och Ramona med Einar och Michell. Johan med Elian. Mor Ella, jag, Lennart, Gunnar och Pani samt Bobo Lindblad med svärmor och söner 2, Felix och Dante. 15 vuxna och 7 barn.

Superbra, nog rekord.

Soligt och fint väder med ärtsoppa och Panis blåbärspaj. Trots att det blåste, så fick Pusp och jag bort allt löv med hjälp av en storsäck, som vi bar lövet till komposten med. När vi fikade dansade ett gäng solitärbin (om det nu var det) ovanför våra huvuden vid ladan och vitsippan var som sig bör i begynnande blomning. Hans sa, "bara att få komma och smaka Ingers hembakade helgdagslimpa, gjorde det väl värt besväret att komma". Och för Pusp, så påminde dagen om hemlandet Nepal, där man ofta arbetar tillsammans på detta sätt, sa han.

27 april. I dag kom Olof och Lea Stroh förbi för att titta på ängen. Lea med kameran i högsta beredskap, och Olof ville nog göra ett påplatsenbesök, eftersom han är redaktör för Nkfs jubileumsskrift (25 år), som är Ängsdagboken i bokform. Jag bjöd på en kaffetår i ladan, sen vandrade vi runt bland vitsipporna och pratade.

22 maj. Räknat smörbollsblommor och kom till 150, blommor och knoppar, ett 30-tal fler än i fjol.

28 maj. Ryckt en liten knippa hundkex och tycker att ängsväxterna ständigt svarar på den omvårdnad jag ger. Det är inspirerande att vara en del av detta spirande, blommande, gemenskapande, livgivande ängsbruk. Någon bättre hobby får man leta efter.

12 juni. Efter en torr vår och försommar, som påverkat ängsväxterna en del, så kom i går 27mm åskregn och fräschade upp i blomsterarrangemanget. I starten av mitt ängsbrukande så fanns ängsväxterna i små "öar" på ängen. Nu när jag går där så finner jag dom allt mer över hela ytan. Det är spännande att se hur de sprider sig.

23 juni. Hittade i år ett 60-tal blommor på korskovalerna.

21 juli. Lieslätterkurs i samarbete med Länsstyrelsen och Hans Sandberg, som hyrt in Kjell Gustafsson från Småland som instruktör. Ett 20-tal deltagare, fick lära sig mycket om liens historia, men också slipa och slå en del. Dagen innan, kom den av Bobo Lindblad designade infoskylten äntligen på plats. Mycket bra, informativ och vacker.

28 juli. Efter 4 vändningar med härven (rivan) och ett par regnskurar kunde "kursdeltagarnas hö", med semestrande Åkes hjälp, köras in på hösvansen, lite brunt men tuggbart av inte alltför kräsna kor.

22 maj 2012. Sen var det ju slättergille (alltid) första lördagen i augusti hässjning och efterbete, i fjol alltså, det förstod Ni nog att jag inte hoppade över, eller hur? I början på maj fagade Pusp och jag några dagar och i dag 22.5 har jag räknat blom och knopp på smörbollarna, 290 st. Vid räkning några dagar senare fanns 301 st., rekord.

20 december. Årets slätter minns jag; bäst för att Åsas kurskamrater från Vårdinge By folkhögskola så frejdigt

deltog, så också Pusps indiska kamrater från Flen och jag fick så småningom upp hela 5 hässjor; så Jörgen Olsson från Sköldinge som blivit så duktig med lien sedan första gången han var här på en av Länsstyrelsens liekurser; vidare att kall tomatsoppa var bättre än trodde. Hur många vi var minns jag däremot inte.

Så småningom blev det efterbete och slyhackning med flåhackan och ännu ett år på ängen kan summeras, om än hjälpligt ur minnet."

Slättergubben rör på sig.

Ha de! Christer

Ängen sover
Kall är vintern
Lågt står solen
Varmt är hjärtat
tanken likaså

BOGANMELDELSE

Patrik Olsson

Ömse sidor om vägen

Alléen och landskapet i
Skåne 1700-1900

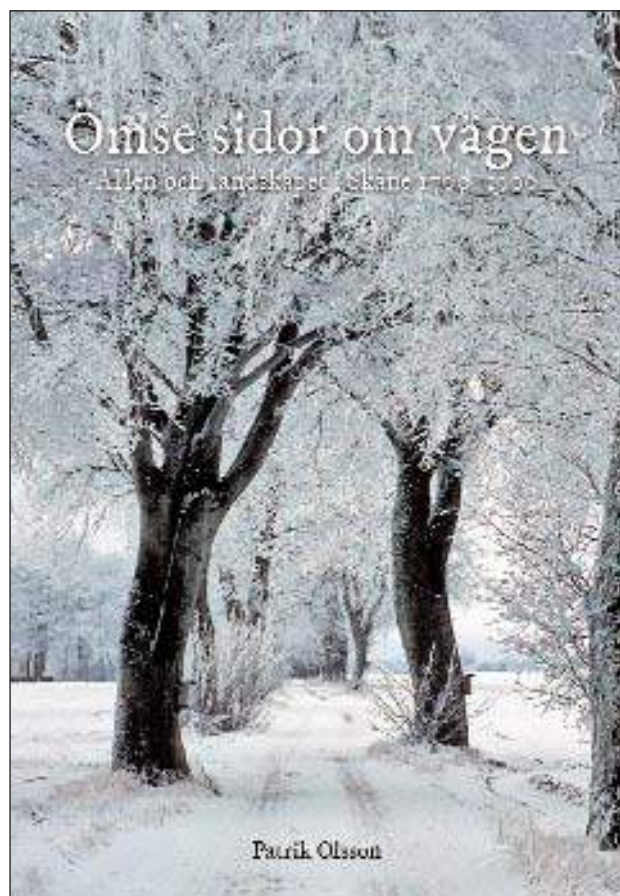
Skogs- och lantbrukshistoriska
meddelanden 59,
Kungliga Skogs- och Lantbruksakademien
2012
350 SEK

Bo Fritzboer

SAXO-Instituttet Københavns Universitet

Kulturgeografen Patrik Olsson havde i en årrække som forvalter arbejdet med registrering og beskyttelse af skånske alleer, inden han i 2004 gennem en ph.d.-uddannelse fik mulighed for at fordybe sig i emnet, og den foreliggende bog fra 2012 er det materielle resultat af denne uddannelse. Det er afhandlingens erklærede mål at "beskriva, analysera och diskutera alléens historiska geografi i Skåne under perioden 1700-1900, företrädesvis 1750-1850", og denne målsætning opfyldes godt. Forfatteren har et skarpt blik for de ganske forskelligartede funktioner, som alléer kunne have: at indsætte landskabet, bevægelsen i det og betragtningen af det i særlige æstetiske eller ideologiske rammer, at øge færdselssikkerheden på nattemørke skånske veje ved at øge disses synlighed, eller simpelthen at supplere aftagende skoves sparsomme træressourcer ved tilbagevendende styning/hamling af vejsidernes træer. Og med udgangspunkt i denne funktionelle pluralisme lykkes det Olsson at give detaljerede skildringer af geografiske, sociale og kronologiske variationer i sydsvenske allé-traditioner. Han skelner således i sine analyser klogt mellem alléernes anvendelse i godslandskaber, i købstæderne og i landsbyerne.

Forfatteren når som sine overordnede konklusioner frem til, at alléer kun undtagelsesvis og over kortere strækninger kan ses at være anlagt før ca. 1700, og at de i det hele taget kun fandtes sparsomt indtil midten af 1700-årene, især i forbindelse med godser og købstæder. Men når anlægget af alléer greb om sig fra omtrent dette tidspunkt, tilskrives det en dobbelthed af æstetiske og praktiske funktioner. Der var mangel på træ, men samtidig tillagdes netop det tugtede, domesticerede landskab æstetiske kvaliteter som fremmede anvendelsen af stynede piletræer i forbindelse med vejanlæg. I godskulturen, hvor nøje koreograferede ankomsttableauer fulde af magtbrynde spillede en så væsentlig rolle, at det mange steder fik udtryk i landskabsarkitekturen, anvendte man derimod ofte "ædlere" træarter såsom lind og kastanje. Og der fandtes et tydeligt dendrologisk artshierarki med de ædleste arter tættest ved hovedbygningen. Uden for købstæderne anvendtes alléerne især til at forbinde borgerskabets landsteder, mens plantningsaktiviteten på landet synes at have

været ganske afhængig af vejnettets inddeling i lodder med henblik på vedligeholdelse (herunder af eventuelle allétræer). Den første store bølge af allé-anlæg i bondelandet skete i forbindelse med den første udskiftningsproces (storskifte) i 1760'erne, og igen i årene efter 1810 knyttet til den anden (enskifte).

Ved behandlingen af et emne, som ved nærmere bekendtskab viser sig at være så omfattende som dette, kan der næppe undgå at være temaer, som synes underbelyst eller tolkninger der kunne være stærkere underbygget. I den henseende vil jeg gerne gøre to iagttagelser med hensyn til undersøgelsens kronologi. Det er lidt ærgerligt, at afhandlingen ikke inddrager alléernes gradvise afvikling i det 20. århundrede, idet denne periodes argumenter imod vejtræer antagelig her og der kunne have understøttet analysen af tidligere tiders argumenter for samme. Men dette er jo ret besat blot et udslag af, at "mere vil have mere".

Mere kritisk var jeg til gengæld som udgangspunkt under læsningen med hensyn til forfatterens konklusion om, at "ett fåtal exempel [på alléer] finns från 1600-talets andra hälft" (s. 246). For der var da alléer i 1600-tallets Sydsandinavien, var der ikke? En anonym fransk besøgende konstaterede eksempelvis i 1644, at Christian IV's kongeveje var "indgrøftede og til dels beplantede". Men når man gennemgår de mest indlysende forhåndenværende kilder såsom prospekterne i Resens Atlas Danicus (fra 1600-tallet) eller Braun og Hoghenbergs Civitates orbis terrarum (fra 1500-tallet), så ses der ganske rigtig så godt som ingen alléer på dem. Så måske skal man som anmelder blot afstå fra den ellers så yndede disciplin fejlfinding og konstatere, at Patrik Olsson øjensynlig også på dette punkt har ret, og at han i øvrigt har skrevet en aldeles fremragende afhandling om et spændende men ikke mindst i dansk sammenhæng temmelig overset emne.

Kig ind i (og ud af) den gamle del af alleen

Et postmoderne kulturlandskabssyn

Den præcist knækkede alle og grusets kulturlandskab

Tekst og fotos: Bjørn Petersen

Et ønske om fredning af agerlandskaber langs en fornem landart fra anden halvdel af 1700-tallet, den ca 7 km lange Ledreborg alle sv for Roskilde, var delvist i konflikt med rekreative og biologiske interesser. Derfor så jeg lidt nærmere på landskabet, og fandt noget, jeg ikke anede: På en særlig måde er fredningen også på kant med den kulturhistoriske baggrund.

Det vil jeg gerne dele med Lommens læsere.

Den berømte og geniale arkitekt, Lauritz de Thurah planlagde alleen, som fører fra den flade "hedelandsslette" syd for Roskilde over en stor bred ådal, op til, og lidt forbi det storslåede Ledreborg slot med dets smukke og interessante park med peripatetisk akademi (men det er en anden del af historien).

En tredje del af historien kunne være de Thurahs øvre i øvrigt, som omfatter mange fine projekter på Sjælland. Her blot nogle ganske få: Palæet i Roskilde; Sidefløje og pavilloner på Ledreborg + forgården, samt udsmykning af parken; Eremitageslottet i Jægersborg Dyrehave (se NB 21 s 30 + bagsiden).

1700-tallets lange lige alleer var statussymboler, og midler til at strukturere landskabsoplevelsen med beregnede betydningsbærende effekter for mennesker, der bevægede sig i det. Betydningerne knyttede sig især til (virkelige eller postulerede) sociale og magtdemonstrative (inklusive intellektuel magt) egenskaber ved alleernes bagmænd, godsejerne (se også anmeldelsen af "Omse sidor om vägen" lige her til venstre).

Når man i dag kommer østfra ad alleen, forvirres og fragmenteres oplevelsen en del. Det skyldes ikke at alletræerne er udskiftet i 1970-erne, men især bilismen, som både har ændret

vejens og dens omgivers direkte fremtoning, og som også gennem auditiv, visuel og konceptuel støj påvirker den rejsendes oplevelsesmodus.

Stærkest nok i en bil, da selve hastigheden er en helt anden end den, alleen er tænkt og skabt til. Man når ikke (eller kun løseligt) at opfatte de mere eller mindre subtile variationer langs den strengt ensartede lineære alle.

Også til fods og cykels påvirkes perceptionen stærkt; ikke kun af de kraftige lyde og synet af hurtigt kulørt metal, men også af den konstante *arousal*, kroppen stedes i: Instinktivt, bevidst eller ej, øges stresshormonerne af de elementære faresignaler, som de høje lyde og hastigheder rent biologisk udgør. Opmærksomheden trækkes til andre slags stimuli, end ved rolig færdsel på fredelige veje, og koncentrationen mindskes markant. Elementær biologi.

Dertil er alleens og dens omgivers udseende stærkt ændret af bilismehensyn: Skilte i skrappe kontrastfarver; fravær af vejgrøfter, tøjrede husdyr og andre detaljer - og i synsrandene nogle visuelt dominerende trafik anlæg med høje lysmaster og evig passage af skinnende biler i fart. Ikke mindst den dominerende Holbækmotorvej, som det er vigtigt for fredningen at skabe visuel kontakt fra (og desværre til, hvorved fredningen på en måde tenderer til at reducere den kulturhistoriske værdi til kulisser).

Udover trafik anlæg, har også industrilandbrug og råstofgrave forarmet landskabet langs alleen; især den østligste semi-urbant rodede del uden landskabelig eller naturlig skønhed, men

med nogle meget store monokulturer næsten uden formildende omstændigheder på agrene.

Når man i 1700-tallet nærmede sig Ledreborg slot ad alleen, var tempoet, vej-inventaret og omgivelserne meget anderledes. Blandt andet stod landets former klarere, og udsigten i det træfattige, mindre bebyggede land var længere. Det er stadig tydeligt at *Hedeland* på Hedebo-egnen i slettebygden mellem Roskilde, Taastrup og Solrød er en flad, træløs (pga opdyrkning siden tidernes morgen) frugtbar slette ovenpå en stor, veldrænet grusformation. Idag ligger gruset synligt i de mange store grusgrave (mange af dem er omdannet til fine rekreative naturarealer).

Det østligste af Ledreborg alle løber i "Eng- og Flængemarken", som hører og hørte til Roskilde; ikke Lejre/Ledreborg. "Flæng" kommer af den forsvundne landsby "Flætinge"/"Flænge", som betød noget i retning af "Det flade områdes beboere". Efter reformationen fik arealet navnet "Lille Hede". "Store Hede" ligger østpå, inde i Hedeland. "Lille Hede" er et godt navn, da stedet er en lille vestlig udtungning af Hedelandsformationen.

De midterste ca 3,5 km vest for vandskellet løber ned ned ad en lang jævn skråning, vinkelret mod 2 år i bunden. Herfra i lige linje noget stejlere på den anden side af ådalen videre frem til slottet. Et helt andet landskab; den østligste del af den kuperede og skovrige "risbygd", med helt andre ejerforhold og almuekultur. Vandskellet danner landskabsæstetisk grænse, og dét understreger vejforløbet subtilt og dog præcist - og utvivlsomt tydeligere i de dyretrukne køretøjers æra.

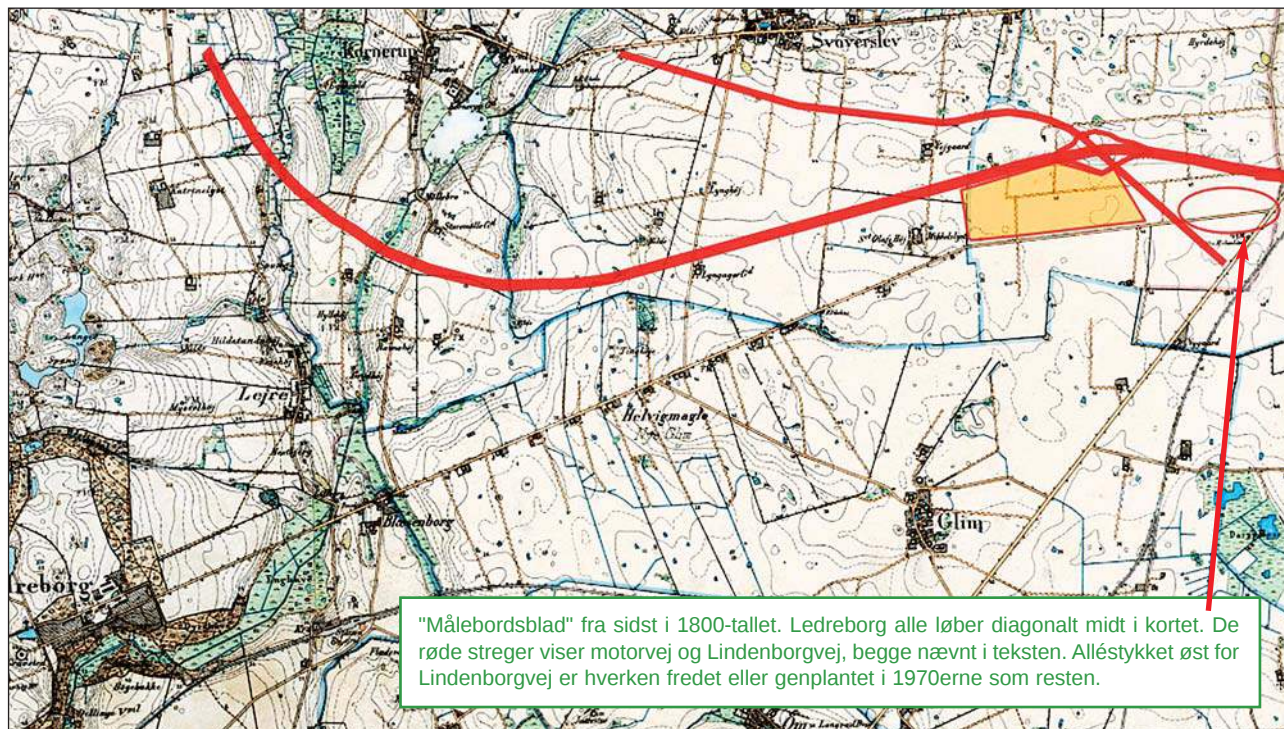
Når man nærmede sig det lille, men tydelige ca 15°s sydgående knæk, ca 1745 m fra den daværende østende, havde man længe rejst gennem hedelandslettelandskab og områder under andre slags ejere end højadel. Udsigten var vid, men uden mange konturer (bortset fra den altid meget synlige Roskilde Domkirke), og domineret af stjerneudskiftede eller blokudskiftede markstykker med ret få træer. Det gjaldt også udsigten til

højre og venstre på det sidste stykke, svagt stigende op imod den cul-de-sac, som dannedes (og det gør den stadigvæk) af vej forneden, alletræer til siderne og himmel foroven.

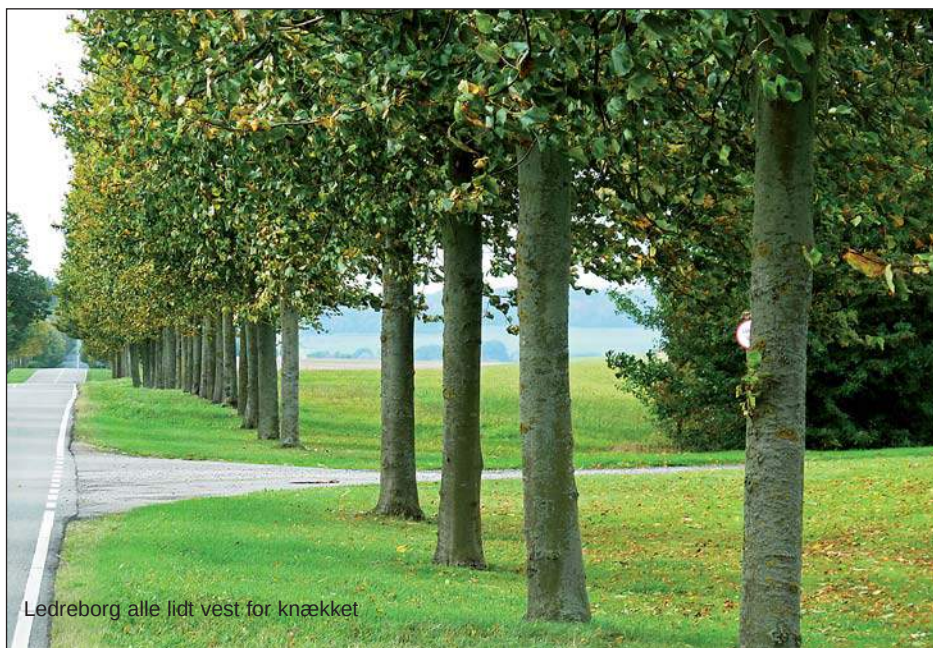
Når man i knækket drejede de ca 15° begyndte et helt nyt og anderledes landskab at åbenbare sig for øjnene af trækdyr, kusk og de fornemme passagerer. Nu krydsedes den magiske grænse til det grevelige domæne, og for ens øjne foldede herlighederne sig ud lidt efter lidt: De vildtrige skovklædte bakkekamme hinsides ådalen; det ca 5 km lange videnskabeligt magtfuldt konstruerede snorlige stykke alle (måske kunne man inden træerne voksede til, endda i det fjerne ane slottet?); det bølgende landskab og de frodige enge i bunden af ådalen; Maglebro, Danmarks første moderne vejbro; oldtidshøjene og den hypermoderne smarte kamudskiftning Helvigmagle med 9 ens gårde på rad og række. Imponereeffekten var kolossal. Som der står i Erik Pontoppidans "Danske Atlas" 1764: "uden tvivl én af de allersmukkeste veje her til lands, "....

Det var dengang. Længe inden bilisme og andre industri-kulturelle træk rykkede ind på alleen, og helt ind i den, og dens trafikanter. Idag opleves mange ting anderledes, men alleen er stadig et flot monument; værd at opleve og passe på, så fredningen er absolut relevant. Det lille knæk med al dets betydning gør kun oplevelsen dybere og beundringen for de Thurahs genie større. Tilsyneladende udnyttede han virtuost en eksisterende markvej øst for vandskellet til diskret (men tydeligt for tidens adstadige rejsende) at markere overgangen til et grevskab af exceptionel status under den mægtige højt intellektuelle Lensgreve Johan Ludvig Holstein-Ledreborg. Så fint underspillet en markering, at man i vor tids hurtige højtråbende kultur nemt misser den.

Når man forlod grevskabet på vej mod hovedstaden i øst, dannede det lille knæk igen en cul-de-sac (og gør det stadig). Efter knækket pegede (og peger) det sidste allestykke ikke mod det dengang armodige Roskilde med den altid imponerende domkirke, men mod landsbyen Vindinge. Måske var Vindinge

Kort: "Høje målebordsblade" fra 2 halvdel af 1800-tallet leveret af Danmarks Miljøportal.

Ledreborg alle lidt vest for knækket

kirke synlig i horisonten? I dag spærres udsynet af en jernbane-støjvold. Sjovt nok peger ingen af alleens linjer mod Roskilde Domkirke som er meget synlig fra næsten alle positioner i byens omegn.

Grusets kulturlandskab

Anledningen til at frede industri-monokultur langs alleen, var planer om at grave grus i nogle af dem. (Fredningen skal også hindre høje flerårige afgrøder, og tilgodese andre hensyn.

Grusgrave ændrer synet af alleen fra motorvejen og andre veje i nærheden. Men udgravede grusgrave med natur og rekre-

ation er også berigelse af et fladt landskab med kedeligt og naturfattigt industrilandbrug. Hedelandovre ved Store Hede er et stort godt eksempel på vellykket genbrug af et egnskarakteristisk moderne kulturlandskab. I modsætning til egnens mange ensformige monokulturer med miljøproblematisk dyrkning og mangel på rekreativ adgang.

Jeg forsøgte derfor at få ændret bestemmelserne, eller udtaget en matrikel i nordøst, så man kunne grave gruset væk dér, og lave rekreativt farbar natur som del af "Den Grønne Ring" rundt om Roskilde by.

Jeg argumenterede bravt, og viste bl.a. billeder, som viste at grusgrave både går udmærket sammen med en alle; og kan se godt ud året rundt. Modsat marker, hvor alle spor efter den

gamle blokudskiftning, eller andre 1700-tals-kulturlandskabstræk forlængst er væk. Og som det meste af året er kedelige at se på - og meget almindelige i dagens midtsjællandske landskab.

Jeg agiterede også for at man -grusgrav eller ej- skulle forskønne oplevelsen i alleen med en skærm mod den rædsomme akustiske og visuelle støj fra Holbækmotorvejen og Lindemborgvej.

Da jeg opdagede de Thurahs signifikante knæk, som også markerer grænsen til netop det areal, der mangler i "Den Grønne Ring", måtte sagen være klar. Enhver kunne se fornuften i at ændre et stykke industrilandbrug, som ikke længere ligner det landskab, de Thurah arbejdede med, til ét han heller ikke kendte, men som fint repræsenterer vor tids værdifulde Hedelandskabskab. Endda et som faktisk fører de Thurahs ide up to date, ved at være så tydeligt forskelligt at man selv i motorvejshastighed kan nå at se forskel. Med plads til lidt af den biologiske mangfoldighed, vi så sørgeligt savner.

Jeg tog fejl. Det vejede tungere at "man" har faste forestillinger om grusgrave som "åbne sår i landskabet", og om at vidt forskellige landskaber hænger uadskilleligt sammen via den alle, de ligger som perler på en snor langs, og skal betragtes og behandles ens, selvom deres natur, historie og æstetik er vidt forskellig. Man frygtede at fredningsmyndighederne ikke kunne dele de Thurahs analyse, men ville afvise hele fredningen, hvis ikke alt langs alleen var med. Formentlig stemmer det.

Også Fredningsnævnet har vel, ligesom flertallet af os postmoderne, et bilistisk landskabssyn, hvor nuancer og autenticitet i "langsomt-opfattede" forskelle udviskes, og viger for forbiflimrende kulisselige helhedsindtryk i baggrunden. Et syn på rekreation, hvor udsigten fra en motorvej vejer tungere end relativ fred og ro, for os der færdes uden karosseri i selve det kulturhistoriske monument / halvt tømte kulisse for nu at skrive det lidt polemisk, men relevant fra en cykelsadels perspektiv.

Et postmoderne syn på kulturarven.

Ledreborg alle nordfra. Grusgraven i forgrunden ligger nord for motorvejen, altså et stykke nord for alleen. Alligevel giver den et vist indtryk af, hvordan en grusgrav foran alleen vil se ud. Pæner end en kedelig pløjemark.

HAVEBESØG I ØRESUNDSREGIONEN

Bibi Plum

landskabsarkitekt Københavns Universitet

Roserne dufter, bierne summer, dyrene græsser, køkkenhaven bugner. Her er en rigdom af roser, her er en køkkenhave med afgrøder så store og flotte at man tror vi er i en hel anden klimazone end Danmark, og de gamle landracer af svin, køer, heste, får og geder går nok så fredeligt og gumler mellem gamle skånske gårde.

Vi er på besøg på Fredriksdal en dejlig sensommerdag. Men hvor mange danskere kender denne perle i Helsingborg? Skåne, så tæt på Danmark; og alligevel er en rejse over Sundet som at dykke ned i en anden verden, en anden kultur. Her er en rigdom af dejlige haver, natur og kultur.

Specielt haverne fascinerer. Hvad enten det er prydhaven med roser, eller nyttehaverne med køkkenurter eller de vidunderlige svenske trädgårdscafeer.

Ligeledes findes der i Danmark skønne slots-, museums- og private haver, som ikke mange skåninger kender.

Nordsjælland er især kendt for sine fantastiske slotshaver: Frederiksborg og Fredensborgs barokhaver er flag-skibe, men også Marienlyst i Helsingør og Jægerspris Slot er værd at se.

Herregårde er der ikke så mange af i Nordsjælland, da det traditionelt er kongehuset, der har Nordsjællands jord.

Men til gengæld er her mange fine museumshaver og parcellushaver, som der typisk kan ses et udvalg af på Åbne dage arrangeret af Haveselskabet.

Tag på havebesøg

At se på andres haver er en foreteelse, som sikkert har været dyrket siden agerbrugets begyndelse. Det er og har sikkert altid været interessant at sammenligne sine afgrøder med de andres. Hvem kan dyrke de bedste afgrøder - det være sig kartofler, gulerødder eller roser. Og hvordan

har de andre opnået succes med deres høst. De fleste haveejere er heldigvis kun glade for at dele ud af deres viden om plantevalg og gøremål i haven.

Senere kommer så de mere raffinerede æstetiske overvejelser. Hvordan er de smukke oplevelser i haven opnået? Hvordan kommer der et glidende skift af flor i sommerhalvåret. Hvordan kan haven lukkes ned om efteråret - og lukkes op om foråret? Og forblive smuk om vinteren?

Nogle af alle disse spørgsmål besvares ved at tage afsted på en tur og besøge andres haver og parker.

I Øreferie har vi haft rigtig stor succes med at udbyde og sælge haveture. Alle turene er blevet udsolgt og mange havde ventelister i sommeren 2012.

Haveturisme på begge sider af Sundet

I Skåne er man rigtig gode til haveturisme - specielt i form af mange skønne slotshaver og havecafeer. Og en ny uddannelse i Trädgårds-turisme er netop etableret. Trädgårdsrundan, som svarer til det danske haveselskabs åbne haver samler hvert år mange besøgende i det nordvestlige Skåne.

I Danmark er vi også ved at få øjnene op for denne nicheturisme. Blandt andet har museerne omkring København i 2012 udbudt guidede ture i deres haver. Egeskov på Fyn er stadig flagskibet inden for haveturisme i Danmark, mens Haveselskabet samler rigtig mange til det årlige arrangement Åbne Haver

Europæisk haveturisme

I England har de mangeårig tradition for haveturisme. National Garden Scheme (NGS) udgiver The Yellow Book, en guide til mere end 3.700 haver - den såkaldte "bibel" for havebesøg i England og Wales. 750.000 besø-

gende benytter sig af muligheden hvert år.

De fleste haver, som er i The Yellow Book er privatejede og åbne et par gange hvert år.

NGSs tradition med at åbne haver understøttes af deres protektor HKH Prinsen af Wales og mere end £ 2.500.000 gives hvert år til velgørende formål fra NGS.

Desuden har englænderne nogle af verdens mest besøgte haver fx Kew gardens - den store botaniske have i London, Wisley Gardens - det engelske haveselskabs have og nykommerne Alnwick garden, hvor Harry Potter filmen er optaget samt Eden garden med kæmpestore kuppelformede drivhuse.

I **Tyskland** findes hovedsædet for det intereuropæiske netværk for besøghaver, European Garden Heritage Network. Det ligger på slot Dyck med en fin besøghave.

Frankrig arbejder traditionelt med store flotte besøghaver som fx Versailles og Vaux le Vicomte, men også bl.a. Monets have og mere nyskabende haver og parker i kommunerne.

Italienerne har de fineste haver omkring Firenze og Rom.

Spanien rummer en overdådighed af mauriske haver, og Portugal har mange perler fx i Sintra.

International haveturisme

Uden for Europa har både **Indien**, **Japan** og **Kina** fantastiske haver og arbejder professionelt med fremvisningen.

Iran har et utroligt potentiale med gamle fine persiske haver, så snart den politiske situation er mere stabil.

I både **USA** og **Canada** er der fine besøghaver og i Canada afholdes haveturismekonferencer.

Malaysia er aktiv med haveturisme, de gamle engelske kolonier har fine botaniske haver - fx i **Ghana**, og tænk blot på de islamiske, kinesiske og japanske haver - eller **australske** og **sydamerikanske** - jo, haveturisme er virkelig global.

Karakteristisk for havekulturen i Skåne og Sjælland:

Indtil 1658 var Skåne dansk; der er derfor stadig rigtig mange fælles træk i skånske og sjællandske haver. Alle barokhaver i Skåne er således anlagt af danske herremænd, og de findes stadig ved flere af de skånske slotte eller herregårde. Men også klimaet gør selvfølgelig sit til lighederne. Skåne og Sjælland har næsten samme klima.

I Sverige er der dog en særlig præference for blå og gule blomster; besøg blot Skåne omkring påske, hvor de blå og gule stedmoderblomster er alle vegne.

Svenskerne synes også stadig at have en helt anderledes traditionsbunden forkærlighed for buksbomhække som i de gamle bondehaver, og for høstsyrer -Hydrangea paniculata- minimum to styk i svenske forhaver.

Danske haver synes mere at have været underlagt skiftende modeluner, som fx stedsegrønne planter i 60'ernes og 70'ernes plantevalg. Og store flisebelagte terrasser og indkørsler i 00'erne.

Havecaféer

Svenskerne er noget nær verdensmestre i at lave trädgårdscaféer. Flickorna Lundgren er fx. en charmerende havecafé i det nordvestlige Skåne med udeservering af hjemmebak mellem blomstrende stauder. Men også Peter Englands café i Simrishamn, Åbergs Planteskole og Mandelmanns Trädgård er steder med skønne havecaféer. Ofte med økologiske hjemmelavede produkter som kager, brød marmelade mm. Kulturhistorisk er disse caféer måske udviklet til en særlig høj standard pga alkoholforbud i Sverige. Man skulle kunne hygge sig uden alkohol i dejlige haver med kaffe og kage. Og hygge sig her kan man virkelig!

Typer af haver

De forskellige typer haver og grønne områder: Private haver, slotte, museer, offentlige parker, klosterhaver, kolonihaver og kirkegårde. Alle kan de give inspiration og en grøn oplevelse. Nogle enkelte eksempler på noget, der ikke er så kendt er. f.eks. de runde kolonihaver i Nærum, som en almindelig skåning formodentlig aldrig har hørt om. Eller de historiske kolonihaver i Landskrona med verdens måske mindste og mest charmerende museum: En kolonihave med tilhørende kolonihavehus.

Området nord for København særlig stærkt repræsenteret med fine museumshaver: Louisiana, Nivågård,

Liselund på Møn

Rungstedlund, Ordrupgård og Sophienholm. Mange af stederne er oprindeligt velhavende københavnernes landsteder fra forrige århundreder. I dag rummer stederne museer med parker.

I Sverige findes Kulturen i Lund og Kulturens Østarp som eksempler på fine museumshaver.

Oversigt over haver på Sjælland og i Skåne

En samlet oversigt over haver og parker på Sjælland, Møn og Lolland-Falster findes på:

www.visiteastdenmark.com/danmark/da-dk/menu/turist/natur/haver-og-parker/haver_parker.htm.

Åbne private haver er tilgængelige ved Haveselskabets årlige arrangement. Haveselskabet i Danmark har samlet et sandt overflødhedshorn af mest private haver, der er åbne under havefestivalen - men også haver, der er åbne resten af året.

www.haven.dk/festival2012/haverandre.asp

En samlet oversigt over haver i Skåne findes på:

www.tradgard.skane.com/da/tradgardar-da

Åbne privathaver første weekend i juni hvert år kan ses på Trädgårdsrundan i Nordvestre Skåne.

tradgardsrundan.org/. Desuden kan man fra nettet downloade en fortryllende brochure om haver i Skåne: Förtrollande trädgårdar. Den brochure fortæller levende om haver i Skåne.

www.broschyren.skane.com/content/tradgard

Sjælefred

Man kan opnå ro ved at være i haver/grønne områder. Forskning viser den positive indflydelse, grønne områder og natur har på helbredet. Attentive Restoration Theory, udviklet af Stephen og Rachel Kaplan, går ud på at man får mental hvile og kan genvinde sine kræfter, når man befinder sig i naturen. Vi anvender en anden type opmærksomhed (Soft Fascination) i naturen end i et bymiljø (Directed Attention System). Soft Attention er vederkvægende, mens Directed Attention System er

stress-fremkaldende.

I Danmark findes terapihave i Arboretet i Hørsholm og i Sverige er der en berømt i Alnarp,. Disse haver er dog kun lejlighedsvist åbne for besøgende.

Urban gardening

I Helsingborg er dette gennemført på fornemste vis ved Planteringer utan Gränser - et projekt, hvor indvandrere fra mange lande dyrker køkkenurter midt i Helsingborgs byparker. I København er der mange eksempler på Urban Gardening, som fremmer socialt fællesskab, fx Prags Have på Amager, Nørrebroparken, et skoletag på Nørrebro, i Husumgade under projekt TagTomat og flere andre. Urban Gardening er måske nutidens svar på havebesøg og haveturisme.

Ny bog om bæredygtig ferie omkring Øresund

Forår 2013 udkom bogen **Eksotiske udflugter rundt Øresund**. Den er skrevet under EU-projektet Øreferie, der ønsker at fremme nærturisme i, og mellem regionerne Sjælland, Lolland-Falster og Møn samt Skåne.

Foruden kapitler om Haveturisme rummer bogen kapitler om Geologi, Maritime oplevelser, Dyresafarier og brug af vilde spiselige urter.

Yderligere oplysninger på www.oreferie.org under nyheder. Eller hos landskabsarkitekt Bibi Plum, Københavns Universitet, blep@life.ku.dk, tlf 3533 1807

Eksotiske udflugter rundt Øresund/ Exotiska utflykter runt Øresund

Red. Tilde Tvedt och Måns Norlin

Omfång: 216 sidor | 170 x 208 mm | Mjukband

Utgivning: februari 2013

ISBN: 978-91-7843-408-4

(PS: I Lommen 16 fra 1995 findes artiklen "Trädgårdsturism" af Gunilla Öquist på s 18-19. Hun opmuntrede meget inspireret til at udvikle svensk haveturisme.)

Sammenstilling af besøgstal fra udvalgte offentligt tilgængelige haver

Lokalitet	Besøgstal	Årstal	Kilde
Alhambra	Over 2.000.000	2000	Wikipedia
Taj Mahal	Over 2.000.000	2000	Wikipedia
Kew garden, London	1.637.000	2008	Kew Annual Report 2008
Wisley garden, Surrey, England	Over 500.000	2004	Wikipedia
4 Royal Horticultural Society haver	1.300.000	2008	RHS trustees report 2008
Alnwyck garden, England	Over 500.000	2004	Wikipedia
Chenonceau, Frankrig	841.000	2005 el. før	Louisa Jones i Vista*
Villandry, Frankrig	363.000	2005 el. før	Louisa Jones i Vista*
Egeskov, Danmark	210.000	2009	Susanne Deleuran
Sofiero, Sverige	Over 137.000	2009	Matilde Hall, Sofiero
Den geografiske Have, Danmark	50.000	2009	Astrid Jørgensen
Norrvikens trädgårdar, Sverige	20.000	2009	Katarina Mohlin
Anne Justs Have, Danmark	20.000	2009	Lise Vad Kristensen

* Tallene er ikke umiddelbart sammenlignelige, da de ikke er fra samme år.

NORDISK KULTURLANDSKABSFORBUNDS ÅRSMØDE 22. - 25. AUGUST 2013

IDENTITET OG LANDSKAB I VEST- OG SYDJYLLAND

I samarbejde med Ringkøbing-Skjern Museum og Varde Museum

Temaet er det frivillige arbejdes betydning for bevaring og formidling af kulturlandskabet og for udvikling af lokal identitet. På udvalgte besøgsmaal ser vi, hvordan frivilligt arbejde organiseres, udvikles og virker i praksis. Konferencen er for alle, der interesserer sig for kulturlandskabet, hvad enten professionelt, ulønnet eller rent teoretisk.

Praktisk: Vi overnatter i Nymindegablejren, Vesterhavsvvej 302, Nymindegab, 6830 Nørre Nebel. Oprindeligt et tysk anlæg; efter krigen dansk kaserne, og nu uddannelsescenter for hjemmevernet. Her kan vi uden problemer være 50 deltagere. Priser og standard som vandrehjem med mulighed for eneværelse.

Pris for overnatning, fuld forplejning, bus og guider ca. 3.500 Dkk. Finansieringen er dd. endnu ikke på plads, så prisen kan blive justeret..

Tog København - Nørre Nebel 4 timer. Fra Nørre Nebel 15 km med bus. **Nærmeste lufthavn** er Billund med direkte forbindelser til nordiske hovedstæder. Fra Billund arrangeres bustransport efter aftale. **Flere færges** Sydnorge og Sydvestsverige-Nordjylland. **Malmø-Nymindegab** knap 400 km ad gode veje.

Godt fodtøj er en selvfølge. Længste fodtur: 3 - 4 km. over Dejbjerg Hede fredag.

Så snart den endelige pris kendes, bliver den mailet til alle på forbundets mail-liste. Af hensyn til planlægningen ønskes en foreløbig tilmelding snarest mulig. Sidste endelige tilmeldingsdato 1. juli. Afgiften indbetales til respektive landes konto. Se kontonummer på bagsiden!

Foreløbigt program:

Torsdag 22. august:

Geologisk udvikling i Vest- og Sydjylland efter istiden. Marskdannelse, barriere-øer og sandflugt.

Historisk og samfundsøkonomisk udvikling: stuedrift, hedelandbrug, bierhverv, hedeopdyrkning og moderne industri-landbrug.

Fra nyttesyn til oplevelsesøkonomi: Frem mod en tid, hvor oplevelsen tæller mere end produktionen? Herunder introduktion til frivillighedstemaet.

Fredag 23. august:

Tipperne og Værneengene. Et høsletlandskab med et meget rigt fugleliv.

Holmsland Klit. En barriereø med geologiske spor af Ringkøbing Fjords udvikling og med en rig fisker-bondekultur. Besøg på Abelines gård.

Ringkøbing - en købstad i Vestjylland.

Dejbjerg Hede og Bundsbæk Mølle. Centrum for Ringkøbing - Skjern Museum og Frivillighedsakademiet.

Lørdag 24. august:

Sandflugten og de Vestjyske klitplantager.

Den genoprettede Filsø.

Blåvandshuk: Tyske befæstninger og flygtningelejre.

Skallingen: Vadehavet og Varde Å: det eneste uregulerede vandløb i hele Vadehavet.

Frivilligt arbejde ved Varde Museum.

Søndag 25. august:

Bork Vikingehavn: Frivillighed, formidling og forretning: forholdet mellem museal formidling og kommerciel virksomhed.

Skjern Å-projektet: Fra landbrugsområde til turistmagnet: Naturstyrelsens rolle i lokalsamfundet.

Velkommen til Vestjylland! Søren Espersen

Vestenvinden, troen, kvæget, det flade land og den høje himmel. Foto: Bjørn Petersen

Guidblomme ved Oksbøl. Effekt af hedeafbrænding. Foto: Søren Espersen

NORDISKA KULTUR-
LANDSKAPSFÖRBUNDET

Lommens navn har rødder i kulturlandskabet: "Lomme" er et svensk navn for planten *Capsella bursa-pastoris* som på dansk hedder Hyrdetaske (herdeväska); på norsk Gjetertaske. Ligesom hyrdens lomme, rummer Lommen forskelligt nyttigt. Snarere information og inspiration end knive, proviant og fløjter.

Det seje skind af svømmefuglen Lom har været brugt til fine hatte og (hyrde-) tasker. Det gør vi ikke, men naturen er stadig en kilde til fantasi og virkelyst. På godt og ondt.

Foto Lea Stroh

Bliv prøvemedlem af Nordens eneste forening med temaet kulturlandskab:

Nordisk KulturlandskabsForbund

Nordisk KulturlandskabsForbund ser sammenhængen mellem natur og kultur som en helhed. NKF øger kundskaben om kulturlandskabets værdier, blandt andet gennem Lommen, Nordisk Bygd og www.n-kf.org, samt seminarer, konferencer, årsmøder og ekskursioner. Mange af medlemmerne arbejder med jordbrug, forvaltning eller forskning, og vort kontaktnet spænder over både over landegrænser faggrænser og kulturgrænser.

Årsavgift: Enskild: 250 DKK 300 SEK 250 NOK 30 €
Familj/ student/: 100 kr/10 €
Institutioner: 500 kr/50 €

Institutionsavgift ger rätt till fem exemplar av samtliga publikationer under året.

Kamagnetilbud: Hele første medlemsår er gratis!

(Nordens kulturlandskaber har nemlig brug for mere støtte fra flere støttepersoner)

NORGE Pål Morten Skollerud +47 90 03 79 16 pms@skollerud.com	Giro 0533 07 03 603 Nordisk Kulturlandskapsförbund v Pål Morten Skollerud	DANMARK Søren Espersen +45 27 35 71 12 tordenhuset@mail.dk	Danske Bank 1551 8965080 Nordisk Kulturlandskapsförbund v Søren Espersen
FINLAND Heidi Saaristo-Levin +358 50 54 62 936 hsaaristolevin@gmail.com	Giro 800018-70845295 Nordisk Kulturlandskapsförbund v Heidi Saaristo-Levin	SVERIGE Mats Folkesson +46 70 68 33 340 mats.folkesson@lansstyrelsen.se	Giro 77 52 09-0 Nordisk Kulturlandskapsförbund v Olof Stroh

www.n-kf.org

LOMMEN 49, VÅR 2013

ISSN 1102-6553